

ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ
กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พ.ศ. 2439–2453¹

The Father–Son Relationship Between King Chulalongkorn
and Prince Chakrabongse, 1896–1910

สุรเชษฐ์ สุขลาภกิจ

คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Surachet Sukhlabhkitch

Faculty of Liberal Arts, Thammasat University

surachet@tu.ac.th

วันรับบทความ: 13 สิงหาคม 2568 (Received August 13, 2025)

วันแก้ไขบทความ: 9 ตุลาคม 2568 (Revised October 9, 2025)

วันตอบรับบทความ: 28 ตุลาคม 2568 (Accepted October 28, 2025)

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งขยายความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ครอบครัวในแง่ประสบการณ์ความสัมพันธ์ทางเพศสภาพระหว่างพ่อกับลูกชายจากกรณีพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ระหว่าง พ.ศ. 2439–2453 ในการศึกษา บทความเลือกใช้หลักฐานชั้นต้นประเภทจดหมายครอบครัวที่บอกเล่าประสบการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูก พร้อมทั้งเสนอว่าความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายคือศูนย์กลางหนึ่งของความสัมพันธ์แบบครอบครัวของชนชั้นนำ และส่งผลกระทบอย่างลึกซึ้งต่อความคิด ทำที่ และอารมณ์ของผู้เป็นพ่อ ความสัมพันธ์นี้ทวีความสำคัญขึ้นพร้อมกับการสืบตระกูล

จากพ่อสู่ลูกชาย และดำเนินไปในสถานการณ์ใหม่ที่พ่อจำต้องส่งลูกชายออกไปศึกษาในยุโรปซึ่งเป็นหมุดหมายของความเป็นสมัยใหม่ อันตรายที่ตามมาจากสถานการณ์นี้คือประสบการณ์แบบข้ามชาติและข้ามวัฒนธรรมของลูกชาย ซึ่งมีด้านที่ไม่อาจยอมรับได้ในครอบครัวชนชั้นนำ และยังผลให้ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายตึงเครียดอย่างรุนแรง

คำสำคัญ: พระจุลจอมเกล้าฯ, เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ, ประวัติศาสตร์ครอบครัว, ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชาย

Abstract

This article aims to broaden the understanding of family history in terms of gender relations between father and son, focusing on the case of King Chulalongkorn and Prince Chakrabongse between 1896 and 1910. To accomplish this, it draws on primary sources, especially family letters, which reflect the lived experiences of their relationship. The article argues that the father-son relationship was central to elite families and profoundly affected fathers' thoughts, personalities, and emotions. This relationship was elevated in significance alongside the patrilineal succession from father to son and was shaped by a new situation in which fathers had to send their sons to study in Europe, which was regarded as the center of modernity. The danger that followed lay in the sons' transnational and transcultural experiences, which encompassed certain aspects that were unacceptable within elite families and ultimately strained the father-son relationship.

Keywords: King Chulalongkorn, Prince Chakrabongse, family history, father-son relationship

บทนำ: “เหตุการณ์ร้ายแรง” ที่คลี่คลายลงได้?

ในจดหมายจากกรุงเทพฯ ลงวันที่ 8 พฤษภาคม ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) พระจุลจอมเกล้าฯ กษัตริย์สยามในฐานะผู้เป็นพ่อ เปรียบกับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ หรือ “ลูกชายเล็ก” ซึ่งขณะนั้นอายุ 18 ปีและออกไปศึกษาอยู่ในรัสเซียว่า พระองค์ทราบข่าวว่า “เล็ก” กำลัง “ชอบพอกับผู้หญิงละครคนหนึ่ง แต่หาได้เป็นอะไรกันไม่เลย” และว่าข่าวนี้ทำให้ “เสด็จแม่” หรือพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี “วิตกมาก” ขณะที่พระองค์เองก็ “วิตก” เช่นกันว่าผู้เป็นลูกจะ “เพลิดเพลิดล้าตัว” เพราะเชื่อมั่นในเสน่ห์ของตนเองที่ทำให้ “มีผู้หญิงติด” ทว่าพระองค์แสดงความเชื่อมั่นไว้ด้วยว่าผู้เป็นลูกจะมีความคิดไปในทางที่ถูกต้อง เนื้อความในจดหมายยังอบรมเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เกี่ยวกับการ “ประพฤติรักษาตัวให้ดี” และขอให้ตระหนักว่า “เดี๋ยวนี้ไม่เป็นเด็กนักแล้ว” พร้อมทั้งขอให้อย่ารู้สึกพยายาบทบุคคลที่รายงานข่าวนี้มาให้พระองค์ทราบ ในตอนท้าย พระองค์บอกข่าวเกี่ยวกับการเตรียมการแต่งงานของ “ชายอากาศ” (พระองค์เจ้าอากาศเกียรติวงศ์) ซึ่งเป็นพี่ชายต่างมารดาของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ และวกกลับมาทักไซ้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ว่า “อย่าให้ไปเอาฝรั่งเข้ามา” เพราะการกระทำเช่นนั้นเท่ากับ “แก่งฆ่าพ่อแม่ให้ตรอมใจตาย” ก่อนจบความในจดหมาย พระองค์เตือนสติเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ว่าอย่าปล่อยให้ความหลงเข้าครอบงำ และขอ “ให้นึกถึงความรักของพ่อแลของแม่ให้จงมาก” คำลงท้ายในจดหมายระบุ “จากพ่อที่รัก” พร้อมลงชื่อ “จุฬาลงกรณ์ พร.” (ถึงลูกชายเล็ก, 2560: 224–226)

จดหมายข้างต้นมีความสำคัญและน่าสนใจในแง่ประวัติศาสตร์อย่างไร? ไม่ต้องสงสัยเลยว่าจดหมายนี้เผยให้เห็นความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายของชนชั้นนาระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ และแน่นอนว่าความสัมพันธ์นี้อยู่ในสถานการณ์ที่ลูกชายในครอบครัวชนชั้นนาระเริ่มถูกส่งไปศึกษาต่อยังยุโรปซึ่งเป็นหมุดหมายของความเป็นสมัยใหม่นับตั้งแต่สยามเข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 25 เนื้อความในจดหมายยังเผยให้เห็นด้วยว่าความสัมพันธ์

ระหว่างพ่อกับลูกชายผู้นี้อยู่ในระยะหัวเลี้ยวหัวต่อ เนื่องจากผู้เป็นพ่อเห็นว่า ลูกชายผู้เป็นที่รักและทายาทสำคัญตกอยู่ในความสับสนเสี่ยงที่จะละเมิดความ คาดหวังของตนเองอย่างรุนแรงด้วยการมีความสัมพันธ์ฉันชู้สาวกับผู้หญิง ต่างชาติ การละเมิดความคาดหวังเช่นนี้ถือเป็นการทำลายความเป็นพ่อของ พระจุลจอมเกล้าฯ อย่างสิ้นเชิง ดังที่พระองค์ระบุในจดหมายด้วยน้ำเสียงกึ่ง ปราโมทย์ประชดและแฝงไว้ด้วยความวิตกว่า การ “เอาฝรั่งเข้ามา” ย่อมเป็น การ “ฆ่าพ่อแม่” และคงทำให้พระองค์ “ตรอมใจตาย” ที่สำคัญไม่น้อยไปกว่า กันคือความสัมพันธ์ฉันชู้สาวระหว่างเจ้าฟ้าชายผู้เป็นลูกกษัตริย์กับผู้หญิง ต่างชาติถือเป็นการฝ่าฝืนธรรมเนียมของราชสำนัก ซึ่งเป็นทั้งหน่วยการปกครอง สมาชิกราชวงศ์และหน่วยความสัมพันธ์แบบครอบครัวที่มีพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะกษัตริย์และพ่อเป็นประมุข ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายระหว่าง พระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงพาดอยู่บนการละเมิดความคาดหวัง ของผู้เป็นพ่อโดยลูกชาย ซึ่งทับทบอยู่ระหว่างการละเมิดความคาดหวังของ พ่อผู้เป็นกษัตริย์และกษัตริย์ผู้เป็นพ่อไปพร้อมกัน

แม้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จะยุติความสัมพันธ์กับ “ผู้หญิงลคร” ชาวต่างชาติลง แต่พระองค์กลับไม่อาจหลีกเลี่ยงการเริ่มต้นความสัมพันธ์ครั้งใหม่กับผู้หญิง ต่างชาติอีกคนหนึ่งในเวลาต่อมา และความสัมพันธ์ครั้งใหม่นี้ลงเอยด้วยการแต่งงาน ก่อนเดินทางกลับสยามในปลาย พ.ศ. 2449 (ปฏิทินเก่า) แน่นนอนว่าเหตุการณ์ ครั้งนี้ไม่เป็นที่พอใจของพระจุลจอมเกล้าฯ อย่างมาก ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ แบบพ่อ-ลูกชายระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ นี้ไม่ใช่เรื่องใหม่ นัก หากแต่เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้วในหมู่ผู้สนใจประวัติศาสตร์ราชสำนัก งานเขียน สารคดีของคีนสเลย์ วีระศิลป์ชัย (2559) บรรยายว่าพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะ กษัตริย์และพ่อวางแผนทางอบรมลูกชายทุกคนให้ได้รับการศึกษาสมัยใหม่ จากยุโรปเพื่อให้เป็นประโยชน์ต่อการรับใช้ประเทศ ซึ่งเป็นผลให้ประเทศไทย “รอดพ้นภัยพิบัติจากการคุกคามของนักล่าอาณานิคมตะวันตก” พร้อมทั้ง ยกย่องว่า เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ คงทำประโยชน์ให้แก่ประเทศได้อีกมากหากไม่ด่วน

ถึงแก่ชีวิตไปอย่างกะทันหัน สำหรับการแต่งงานระหว่างเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ กับผู้หญิงชาวต่างชาตินั้น คັນสนีย์ตีความว่าเป็น “เหตุการณ์ร้ายแรง” ที่ทำให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ “เผชิญกับความกลัวโกรธของสมเด็จพระบรมราชชนกชนนี” ก่อนที่จะคลี่คลายลงได้ในที่สุด เนื่องจากอุปนิสัยที่เด็ดขาดของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ

พระจุลจอมเกล้าฯ ในข้อเขียนของคັນสนีย์เป็นทั้งพ่อและกษัตริย์ผู้ส่งเสริมการศึกษาให้แก่ลูกชาย และผู้พัฒนาประเทศตามแบบอารยประเทศให้รอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคม ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงเป็นเพียงส่วนหนึ่งของเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์ชนิดที่ธงชัย วินิจจะกุล (2544: 57) เรียกว่าประวัติศาสตร์แบบราชาชาตินิยม ซึ่งพร่ำสอนเรื่องราวของการต่อสู้เพื่อเอกราชที่ถูกคุกคามจากต่างชาติด้วยการนำของกษัตริย์ที่ปรีชาสามารถและรักษาเอกราชเอาไว้ได้ อย่างไรก็ตาม งานเขียนของคັນสนีย์มีคุณูปการอย่างมากต่อการนำความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เข้ามาพิจารณาในความสัมพันธ์แบบครอบครัวระหว่างพ่อกับลูกชาย ซึ่งถือเป็นหนึ่งในความสัมพันธ์พื้นฐานสำคัญที่สุดของมนุษย์

นอกจากงานเขียนของคັນสนีย์ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายซึ่งเป็นแง่มุมหนึ่งของความสัมพันธ์ทางเพศสภาพในครอบครัวแทบไม่ได้รับความสนใจจากนักประวัติศาสตร์ไทยอีกเลย ข้อเท็จจริงนี้สะท้อนให้เห็นปัญหาที่กว้างออกไปในแง่ประวัติศาสตร์นิพนธ์ด้วย ในรอบไม่กี่ทศวรรษที่ผ่านมา แม้เพศสภาพและครอบครัวจะถือได้ว่าเป็นหนึ่งในประเด็นสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่ได้รับความสนใจมากขึ้น แต่ประเด็นการศึกษากลับจำกัดอยู่ที่ผู้หญิงเป็นสำคัญ งานศึกษาที่มีอยู่มีแนวโน้มที่จะใช้ “เพศสภาพ” รวากับเป็นคำพ้องความหมายของ “ผู้หญิง” และให้ครอบครัวเป็นหน่วยความสัมพันธ์ที่ยึดโยงกับผู้หญิงและความสัมพันธ์แบบสามี-ภรรยาเป็นสำคัญ เนื่องจากได้รับหรือไปไม่พ้นอิทธิพลของกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์ผู้หญิงที่มีพันธกิจในการค้นหาประวัติศาสตร์ที่เคยถูกยึดครองไว้โดยผู้ชายให้แก่ผู้หญิงที่ถูกซ่อนเร้นเอาไว้

(ดูตัวอย่างงานบุกเบิกการศึกษาลักษณะนี้และงานศึกษาในระยะหลังได้ที่ Tanaprasitpatana, 1989; สายชล สัตยานุรักษ์, 2564 ตามลำดับ) ขณะที่งานศึกษาจำนวนหนึ่งซึ่งเริ่มขยับความหมายของเพศสภาพและครอบครัว ออกจากการมีผู้หญิงเป็นศูนย์กลางก็ยังไม่ได้ให้ความสนใจแก่ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายมากนัก เช่น บทความของจุงโกะ โคอิซุมิ (Junko Koizumi, 2000) ที่เสนอข้อถกเถียงว่าการปฏิรูปครอบครัวในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 เกี่ยวพันกับสำนึกเรื่องชนชั้นและปิตาธิปไตย ดังนั้นจึงมีเฉพาะครอบครัวชนชั้นล่างเท่านั้นที่ผู้หญิงได้รับสิทธิในการเลือกคู่ครอง ขณะที่ผู้หญิงในครอบครัวชนชั้นนำไม่ได้รับสิทธินั้นและต้องอยู่ในอำนาจปกครองของพ่อ และบทความของณัฏฐพงษ์ สุกุลเลียว (2564, 2567) ที่ศึกษาความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ระหว่างสมาชิกในครอบครัวที่เปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่สมัยใหม่เริ่มต้นขึ้นในพุทธศตวรรษที่แล้ว โดยมีได้เน้นคู่ความสัมพันธ์หนึ่งในครอบครัวอย่างชัดเจน ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายซึ่งเป็นหนึ่งในแกนกลางสำคัญของหน่วยความสัมพันธ์พื้นฐานอย่างครอบครัวจึงเป็นช่องว่างใหญ่ที่รอการศึกษาทางประวัติศาสตร์อยู่

บทความนี้เลือกศึกษาประวัติศาสตร์ครอบครัว โดยเน้นไปที่ประสบการณ์ความสัมพันธ์ทางเพศสภาพระหว่างพ่อกับลูกชายในครอบครัวชนชั้นนำจากกรณีพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จุดเน้นเช่นนี้มาจากข้อเสนอแนะของนักประวัติศาสตร์ด้านความเป็นชายคนสำคัญอย่างจอห์น ทอช (John Tosh, 2011: 29–31) ที่ชักชวนให้เราหันมาสนใจประสบการณ์ซึ่งเป็นสิ่งที่ขาดหายไปมากที่สุดในการศึกษาประวัติศาสตร์ความเป็นชาย และให้ทำความเข้าใจประสบการณ์นั้นในฐานะสิ่งที่ถูกกลั่นกรองออกมาจากความเข้าใจทางวัฒนธรรม ซึ่งจะเผยให้เห็นว่าพฤติกรรมของความเป็นชายและวาทกรรมของความเป็นชายในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ทางประวัติศาสตร์นั้นสัมพันธ์กันอย่างไร หลักฐานสำคัญที่บทความนี้เลือกใช้จึงเป็นจดหมายติดต่อกันระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ซึ่งได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่โดยทายาทชั้นหลานของฝ่ายหลัง²

และอาศัยวิธีการอ่านเอกสารด้วยการพิจารณาว่าจดหมายซึ่งกลายเป็นส่วนหนึ่งในวัฒนธรรมครอบครัวโดยเฉพาะของชนชั้นนำไทยในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 เป็นมากกว่าช่องทางในการสื่อสารและบอกเล่าความจริงอย่างตรงไปตรงมา หากคือความพยายามในการสร้างความหมายของชีวิตระหว่างผู้ส่งกับผู้รับ ต่อร่องความคาดหวังของกันและกันบนความสัมพันธ์ที่ไม่หยุดนิ่ง และเป็นเวทีให้ผู้เขียนเล่าเรื่อง ใคร่ครวญเกี่ยวกับชีวิต และจัดลำดับประสบการณ์ของตนเองจากความเข้าใจเกี่ยวกับความคาดหวังทางสังคมและวัฒนธรรม (ดู Dobson, 2009: 60–61; Israngura Na Ayudhya, 2014: 32–33)

ข้อเสนอหลักของบทความคือความสัมพันธ์ทางเพศสภาพระหว่างพ่อกับลูกชายคือศูนย์กลางหนึ่งในความสัมพันธ์แบบครอบครัวของชนชั้นนำ และเป็นหนทางที่ความเป็นชายหล่อหลอมขึ้นและแสดงออกมา ความสัมพันธ์นี้ดังที่เห็นได้จากกรณีพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ประกอบขึ้นพร้อมกับแนวคิดการสืบราชวงศ์หรือตระกูลกษัตริย์ที่ให้ความสำคัญแก่การสืบทอดตำแหน่งกษัตริย์จากพ่อสู่ลูกชายตามลำดับศักดิ์ที่เคร่งครัด ครอบครัวชนชั้นนำและความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 ยังต้องเผชิญกับสถานการณ์ใหม่ที่พ่อผู้เป็นกษัตริย์จำเป็นต้องส่งลูกชายออกไปศึกษาในยุโรปเพื่อให้เรียนรู้วิทยาการสมัยใหม่และเป็นการกำลึงของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่กำลังถดถอยท่ามกลางการขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตก สถานการณ์ใหม่นี้ไม่เพียงส่งผลให้พ่อกับลูกชายต้องอยู่ในความสัมพันธ์ทางไกลเท่านั้น หากยังนำมาซึ่งปัญหาการข้ามชาติและการข้ามวัฒนธรรมของลูกชายซึ่งมีด้านที่หล่อหลอมต่อความเป็นไทยและไม่อาจเป็นที่ยอมรับได้ในครอบครัวชนชั้นนำ ประสบการณ์ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะพ่อกับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ในฐานะลูกชายจึงเต็มไปด้วยการต่องรองความคาดหวังของกันและกัน แม้ว่าฝ่ายแรกจะอยู่ในสถานะประมุขครอบครัวและฝ่ายหลังจะอยู่ในสถานะที่เป็นรองก็ตาม และการต่องรองนี้เป็นการแสดงความเป็นชายให้สมบูรณ์ตามปทัสสถานความเป็นพ่อที่ดีและ

ความเป็นลูกชายที่ดีตามที่แต่ละฝ่ายเข้าใจและคาดหวังที่จะเป็นด้วย ขณะที่การละเมิดความคาดหวังของพ่อโดยผู้เป็นลูกย่อมมีความหมายเท่ากับการทำลายความเป็นพ่อซึ่งเป็นตัวตนที่สำคัญที่สุดด้านหนึ่งของผู้ชาย ดังที่จดหมายของพระจุลจอมเกล้าฯ ตัดพ้อเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ด้วยอารมณ์ที่ท่วมท้นว่าผู้เป็นลูกกำลัง “แก้งฆ่า” ตนเองให้ “ตรอมใจตาย”

กษัตริย์ ลูก และธรรมเนียมราชสำนัก

ระหว่าง พ.ศ. 2410–2436 พระจุลจอมเกล้าฯ ให้กำเนิดลูกชายและหญิงรวม 76 พระองค์ โดยเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ซึ่งเกิดใน พ.ศ. 2425 (ปฏิทินเดิม) นับเป็นลำดับที่ 40 (กัลยาณิวัฒนา, 2548: 20) ความเป็นพ่อของพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ประกอบด้วยจำนวนลูกชายและหญิงที่มากเช่นนี้เป็นผลโดยตรงจากชนบผิวเดียวหลายเมียที่ราชสำนักและชนชั้นนำไทยถือปฏิบัติสืบเนื่องกันมาอย่างยาวนาน ชนบนี้ผูกพันเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมการเมืองไทยก่อนสมัยใหม่ที่ถือว่าบารมีซึ่งเป็นหนึ่งในองค์ประกอบสำคัญโดยเฉพาะของกษัตริย์ภาพแบบบุรุษเพศนั้นแสดงออกด้วยจำนวนนางในที่ครอบครอง (Loos, 2005: 896–897) ยิ่งกว่านั้น ระเบียบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่พระจุลจอมเกล้าฯ พากเพียรสร้างขึ้นท่ามกลางการขัดเคี่ยวทางอำนาจระหว่างกลุ่มการเมืองต่างๆ ในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 ก็เป็นการปกครองที่ยืนพื้นอยู่บนการสร้างเครือข่ายทางการเมืองจากนางในด้วย ขณะที่นางในและตระกูลของเธอก็ได้รับประโยชน์จากการมีสถานะที่สูงขึ้นด้วยการมีความสัมพันธ์กับกษัตริย์โดยตรง พระจุลจอมเกล้าฯ จึงมีภรรยาทั้งที่มาจากตระกูลที่มีอิทธิพลทางการเมือง ตระกูลที่สืบเชื้อสายราชวงศ์ ตระกูลเจ้าภีษณาจารย์ ตระกูลเจ้าประเทศราช และเมืองต่างๆ และตระกูลที่มีสายสัมพันธ์กับราชสำนักฝ่ายใน (ดู พรศิริ บุรณเขตต์, 2552: 83–113) อย่างไรก็ตาม เฉพาะภรรยาที่มีสถานะเดิมเป็นเจ้านายในราชวงศ์เดียวกับกษัตริย์เท่านั้นที่จะให้กำเนิดลูกของกษัตริย์ที่ดำรงสถานะชั้นเจ้าฟ้าซึ่งถือเป็นสกุลยศสูงสุดในราชวงศ์ได้

ราชสำนักไทยตั้งแต่สมัยอยุธยาถึงกรุงรัตนโกสินทร์เกี่ยวกับสถานภาพและการจำแนกช่วงชั้นของสมาชิกที่ละเอียด เคร่งครัด และซับซ้อนอย่างยิ่ง เพื่อจรรโลงกษัตริย์ภาพให้สูงส่งและศักดิ์สิทธิ์เหนือคนทั้งปวงอยู่เสมอ ความเป็นพ่อของกษัตริย์ในฐานะสถาบันทางสังคมที่รายล้อมด้วยระเบียบแบบแผนและพิธีกรรมต่างๆ ย่อมไม่พ้นไปจากกฎเกณฑ์ดังกล่าวอย่างแน่นอน กฎมนเทียรบาลอยุธยาที่อาจมีอายุถอยกลับไปถึงพุทธศตวรรษที่ 20 แยกลำดับศักดิ์ลูกชายของกษัตริย์ไว้สามชั้นจากสูงไปต่ำตามฐานะของมารดาได้แก่สมเด็จพระพุทธเจ้าซึ่งมารดาเป็นพระอัครมเหสี พระมหาอุปราชซึ่งมารดาเป็นแม่หยัวเมือง และพระเยาวราชซึ่งมารดาเป็นพระสนม ตามลำดับ พร้อมทั้งกำหนดแบบแผนความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับลูกตามฐานะของลูก ตัวอย่างหนึ่งคือการอนุญาตให้เพียงลูกชายที่เป็น “พระหน่อพระเจ้าอยู่หัวฝ่ายหน้า” เท่านั้นที่เข้าเฝ้ากษัตริย์ในพระราชวังได้โดยมีผู้ถือเครื่องยศบางชิ้นติดตาม ขณะที่ลูกชายที่มีฐานะรองลงมาไม่ได้รับอนุญาตเช่นนั้น (*กฎหมายตราสามดวง*, 2505: 70–71, 157–158)

เมื่อถึงสมัยพระจุลจอมเกล้าฯ กฎเกณฑ์ที่ห้อมล้อมความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับลูกชายยิ่งทวีความซับซ้อนขึ้นอีก เนื่องจากความสับสนของราชวงศ์ถูกเน้นย้ำมากขึ้นและสิทธิธรรมของกษัตริย์ผูกพันกับการสืบทอดจากพ่อสู่ลูกชายมากขึ้น อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์ (2565: 32, 82–84) อธิบายว่าเดิมที่การสืบสายเลือดกษัตริย์ไม่ใช่เงื่อนไขสำคัญที่สุดของการสืบราชสมบัติ การสืบทอดความเป็นกษัตริย์ก่อนสมัยใหม่ที่สวมความเป็นเทพเจ้าและพระโพธิสัตว์ไว้อาศัยการพิสูจน์ตนให้เป็นที่ประจักษ์ได้ว่าเป็นผู้มีบารมีสูงสุดเป็นสำคัญ การถือกำเนิดในราชวงศ์เพียงแต่เอื้อให้มีโอกาสเพิ่มพูนบารมีได้มากกว่าผู้อื่นเท่านั้น กษัตริย์ไทยก่อนสมัยใหม่จึงอาจสืบทอดราชสมบัติของตนถอยกลับไปนับเนื่องกับพระมหาสมมติที่เป็นกษัตริย์ในอุดมคติของพุทธศาสนาได้โดยไม่ต้องอ้างความเกี่ยวพันทางสายเลือด แต่ด้วยการสมมติความเกี่ยวพันจากการกลับชาติมาเกิด (โจรี, 2563: 110–120) เมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 25 อุดมคติกษัตริย์แบบเทพเจ้าและพระโพธิสัตว์เริ่มเสื่อมคลายลง เนื่องจาก

ความเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาขนานใหญ่ที่ส่งผลให้วิถีคิดของชนชั้นนำ ขยับเข้าหาความเป็นเหตุเป็นผลที่มีรากฐานอยู่บนความจริงเชิงประจักษ์และ ศักยภาพของมนุษย์มากขึ้น พระจอมเกล้าฯ ผู้เป็นพ่อและกษัตริย์ก่อนหน้า พระจุลจอมเกล้าฯ เริ่มปฏิเสศคติเทพเจ้าและพระโพธิสัตว์ในฐานะที่มาแห่ง กษัตริยภาพ และหันเข้าหาคุณสมบัติอย่างมนุษย์แทน ประกาศฉบับหนึ่งของ พระจอมเกล้าฯ ระบุอย่างชัดเจนว่าการทำหน้าที่เป็นพ่อแม่ของราษฎรด้วยความ กรุณาคือที่มาสำคัญประการหนึ่งแห่งความชอบธรรมของการเป็นกษัตริย์ (ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, 2547: 290) การสืบสายกษัตริย์และสิทธิใน ราชสมบัติจึงเคลื่อนมาอยู่ที่การสืบสายเลือดในตระกูลเดียวกันต่อเนื่องกันไป จากพ่อสู่ลูกชายมากขึ้น

ความสืบเนื่องของกษัตริย์และราชวงศ์ที่สำคัญมากขึ้นเป็นผลให้มีความจำเป็นในการจัดลำดับช่วงชั้นของสมาชิกราชวงศ์และกำหนดลำดับที่ แน่นนอนของลูกชายกษัตริย์ในการสืบราชสมบัติ พระจุลจอมเกล้าฯ จึงประมวล “ธรรมเนียมราชตระกูลกรุงสยาม” ขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรใน พ.ศ. 2421 และอธิบายความเปลี่ยนแปลงของ “ตำแหน่งยศเจ้านาย” ตั้งแต่สมัยอยุธยา อย่างละเอียด โดยเริ่มต้นที่ตำแหน่งยศสำหรับลูกกษัตริย์และแบบแผนการแต่งตั้ง ยศเจ้าฟ้าซึ่งถือเป็น “ยศพิเศษ” ตามด้วยตำแหน่งยศลำดับรองลงไป การเลื่อน ตำแหน่งยศ และสุดท้ายคือตำแหน่งยศสำหรับผู้หญิงมีสามตั้งแต่พระอัครมเหสี ลงมา สำหรับลูกกษัตริย์และเจ้าฟ้า พระจุลจอมเกล้าฯ อธิบายว่าเดิมที่ลูกกษัตริย์ ที่เป็นเจ้าฟ้าได้นั้นมีเฉพาะลูกที่เกิดจากการดาที่เป็นลูกหรือหลานกษัตริย์เท่านั้น ตามกฎมนเทียรบาลสมัยต้นอยุธยา ลูกที่เกิดจากการดานอกนั้นเป็นเพียง “ลูกเธอ” แม้แต่ที่เกิดจากพระอัครมเหสีที่ไม่ใช่ลูกหรือหลานกษัตริย์ก็เช่นกัน ต่อมาในช่วงครึ่งหลังของสมัยอยุธยาถึงสมัยกรุงเทพฯ ที่มาของเจ้าฟ้าจึง ขยายออกไป อย่างไรก็ดี เจ้าฟ้าที่เป็นลูกกษัตริย์เท่านั้นที่จะรับการยกย่อง สถานะไฉนหรือเจ้านายอื่นด้วยเครื่องแสดงยศ ธรรมเนียม และพิธีกรรมต่างๆ เช่น ได้รับน้ำอภิเชษฐด้วยเต้าเบญจพรรณ มีพิธีโสกันต์เมื่อถึงวัยโกนจุก เริ่มต้น

ทรงกรมที่กรมขุน และได้รับสร้อยนามที่ผูกจากนามของกษัตริย์ผู้เป็นพ่อ (มหาจุฬาลงกรณ์, 2501: 5–26)

พระจุลจอมเกล้าฯ มีลูกชายที่เป็นเจ้าฟ้ารวม 14 พระองค์ จำนวนหนึ่งเสียชีวิตไปขณะอายุไม่มากนัก ความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับลูกชายเหล่านี้ แวดล้อมด้วยระเบียบแบบแผนและพิธีกรรมที่อลังการตาม “ธรรมเนียมราชตระกูลกรุงสยาม” เพื่อแสดงลำดับชั้นทางสังคมของเจ้าฟ้าให้เป็นที่ประจักษ์สำหรับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ทันทิที่อายุครบหนึ่งเดือน พระองค์ได้รับการสมโภช และตั้งนามให้มีสร้อยที่ประกอบด้วยนามเดิมของพระจุลจอมเกล้าฯ (จิรวรรณ อุตตมะกุล, 2546: 132–133) ต่อมาเมื่ออายุ 9 ปีได้รับการจาริกนามในแผ่นทองคำและตำแหน่งกรมขุนพิศณุโลกประชานารถ ประกาศใน *ราชกิจจานุเบกษา* ระบุว่าพระจุลจอมเกล้าฯ เห็นว่าการนี้เป็นการสถาปนา “สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า” ที่ “ทรงพระเจริญขึ้นสมควรกาล” ให้ดำรงสถานะ “อยู่ในบรมราชตระกูลอันสูงศักดิ์” ตาม “ราชประเพณีโบราณ” (ประกาศการรับพระสุพรรณบัตรเฉลิมพระนาม, 110: 390–391) และที่สำคัญคือเมื่ออายุ 11 ปีได้เข้าพิธีโสกันต์ พิธีนี้ไม่เพียงเป็นพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านจากเด็กสู่ผู้ใหญ่ หากยังเป็นส่วนหนึ่งของนาฏกรรมทางอำนาจของราชสำนักที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยา และยังคงปฏิบัติอยู่ แม้ว่าราชสำนักสยามได้เริ่มปรับโฉมตัวเองให้ดูเป็นสมัยใหม่มากขึ้นตั้งแต่เข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 25 แล้วก็ตาม ความยิ่งใหญ่ของพิธีนี้อาจเป็นรองเพียงพิธีบรมราชาภิเษกของกษัตริย์ โดยในพิธีมีการจำลองเขาไกรลาสขนาดใหญ่ขึ้นตามคติพราหมณ์ที่เชื่อว่าพระพิฆเนศซึ่งเป็นเทพเจ้าสำคัญเฝ้าดูที่เขาดังกล่าว จุดสำคัญสูงสุดของพิธีอยู่ที่การแห่เจ้าฟ้าขึ้นเขาไกรลาสและกษัตริย์ที่สมมติตัวเป็นพระอิศวรซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุดคอยรับอยู่บนยอดเขา (พระราชพิธีมงคลการโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ, 113: 455–160; เวลส์, 2562: 133–145)

นอกจาก “ธรรมเนียมราชตระกูลกรุงสยาม” ในทศวรรษ 2430 ราชสำนักยังตระเตรียม “ร่างพระราชกฤษฎีกาที่ 1 ว่าด้วยราชประเพณีกรุงสยาม”

เพื่อวางกฎเกณฑ์การสืบราชสมบัติที่แน่นอนขึ้นด้วย ร่างกฎหมายนี้กำหนดให้กษัตริย์ในฐานะสถาบันเป็น “อมฤตราช” หรือเป็นกษัตริย์ที่คงอยู่นิรันดร์ ด้วยการสืบทอดตำแหน่งกษัตริย์โดยมกุฎราชกุมาร และมกุฎราชกุมารต้องมีการดาที่เป็นลูกหรือหลานของกษัตริย์ โดยลำดับของลูกชายที่จะเป็นมกุฎราชกุมารนั้นเรียงตามฐานะของมารดาจากพระบรมราชเทวี พระวรราชเทวี พระราชเทวี และพระอรรคชายา ตามลำดับ ความในร่างกฎหมายนี้ยังกำหนดต่อไปว่า หากลูกชายในลำดับแรกของการสืบราชสมบัติไม่มีอยู่แล้ว ตำแหน่งกษัตริย์จะตกทอดแก่หลานชายและเหลนชายในสายลูกชายคนแรก จากนั้นจึงย้ายไปที่ลูกชายคนรองและสายของลูกชายคนรองหากสิ้นสายลูกชายคนแรก เมื่อสิ้นสายลูกชายจึงย้ายไปที่พี่และน้องชายและสายของพี่และน้องชาย ถัดไปจึงเป็นลุงและอาและสายของลุงและอา และปู่และสายของปู่ ตามลำดับ (รายงานการประชุมเสนาบดีสภา, 2545: 56–60) ในแง่นี้ หากเป็นลูกชายที่มารดาฐานะสูงและเกิดก่อน ความสำคัญจากสิทธิในการสืบราชสมบัติย่อมมีมากยิ่งขึ้น

ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะพ่อกับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ในฐานะลูกชายอยู่ในเงื่อนไขข้างต้นอย่างไม่ต้องสงสัย ด้วยสถานะเจ้าฟ้าที่เป็น “ยศพิเศษ” พระจุลจอมเกล้าฯ จึงถือว่าเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ คือลูกที่ “ตั้งตัวอยู่ในที่สูง” (ถึงลูกชายเล็ก, 2560: 389) สถานะเช่นนี้เป็นไปโดยสิทธิจากการมีมารดาเป็นลูกกษัตริย์ มารดาของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ คือพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี ซึ่งเป็นลูกสาวของพระจอมเกล้าฯ กษัตริย์พระองค์ที่สี่ของราชวงศ์และเป็นน้องสาวต่างมารดาของพระจุลจอมเกล้าฯ ในเวลาที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เกิดนั้น มารดาของพระองค์เป็นภรรยาของพระจุลจอมเกล้าฯ ที่มีสถานะเป็นรองเพียงจากพระนางเจ้าสว่างวัฒนาซึ่งเป็นพี่สาวและมีสถานะเป็นพระบรมราชเทวีเท่านั้น ทว่าต่อมาใน พ.ศ. 2438 พระนางเจ้าเสาวภาฯ ได้รับการเลื่อนสถานะจากพระวรราชเทวีเป็นพระอัครราชเทวีเมื่อเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธซึ่งเป็นลูกชายคนโตของพระนางและพี่ชายของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ได้รับการแต่งตั้ง

เป็นมกุฎราชกุมารพระองค์ใหม่แทนพระองค์เดิมซึ่งเป็นลูกชายของพระนางเจ้าสว่างวัฒนาและเสียชีวิตอย่างกะทันหันด้วยโรคไขกระดูกน้อย (ประกาศออกพระนามพระชนนีแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช, 114: 211–212) ดังนั้นตราบาทที่เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธยังไม่ให้กำเนิดลูกชาย เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ย่อมอยู่ในลำดับที่ใกล้ชิดกับการสืบราชสมบัติอย่างมาก

การศึกษาของลูก อนาคตของเจ้าฟ้า และปัญหาอาณานิคม

ใน พ.ศ. 2439 พระจุลจอมเกล้าฯ ส่งเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ขณะอายุ 13 ปี ออกไปศึกษาต่อในยุโรป โดยเริ่มต้นที่อังกฤษ ก่อนจะย้ายไปที่รัสเซีย ก่อนหน้านี้ใน พ.ศ. 2428 พระองค์ส่งลูกชายรุ่นใหญ่ซึ่งมีสถานะเป็นพระองค์เจ้าไปศึกษาในยุโรปแล้ว กระทั่งใน พ.ศ. 2436 จึงมีการส่งเจ้าฟ้าซึ่งเป็นลูกชายที่มีสถานะสูงกว่าพระองค์เจ้าไปศึกษาในยุโรป โดยมีเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธเป็นพระองค์แรก (พาชีน สมคำนึ่ง, 2520: 254) การสวมบทบาทเป็นพ่อผู้ให้การศึกษาและส่งลูกชายออกไปศึกษาในยุโรปนี้ถือเป็นสถานการณ์ใหม่ในครอบครัวของชนชั้นนำไทยอย่างมาก สถานการณ์ใหม่ที่ว่าเป็นผลโดยตรงจากการขยายอิทธิพลอย่างเข้มข้นของระบอบอาณานิคมยุโรปในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 ที่นำไปสู่การเปลี่ยนระเบียบโลกในความคิดในหมู่ชนชั้นนำจากเดิมที่มีจีนและชมพูทวีปเป็นศูนย์กลางมาเป็นยุโรปเป็นศูนย์กลาง พร้อมกับความพยายามปฏิรูปประเทศด้วยการสร้างระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ต้องการกำลังคนจำนวนมากที่มีความรู้สมัยใหม่แบบตะวันตกขึ้นมา (ธงชัย วินิจจะกูล, 2546: 6–10; อาวุธ ฉิระเอก, 2560: 54–59) ยุโรปโดยเฉพาะอังกฤษซึ่งค่อนข้างเป็นที่นิยมและยอมรับของชนชั้นนำมากกว่าชาติอื่นๆ จึงกลายเป็นตัวเลือกลำดับต้นๆ ของการส่งลูกชายในครอบครัวชนชั้นนำออกไปศึกษา

ก่อนพระจุลจอมเกล้าฯ ขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2411 ราชสำนักไม่มีธรรมเนียมการส่งคนออกไปศึกษานอกประเทศ การศึกษาสำหรับลูกชายกษัตริย์เริ่มต้นขึ้นตั้งแต่วัยเด็กด้วยวิชาการอ่านและเขียนหนังสือ และจบด้วยการบวช

เรียนก่อนเข้ารับราชการ เนื่องจากการศึกษาแต่เดิมผูกพันอย่างมากกับพุทธศาสนาซึ่งเป็นสถาบันความรู้สูงสุดแบบก่อนสมัยใหม่ (ดู ดำรงราชานุภาพ, 2498: 37–39) เมื่อราชสำนักตระหนักถึงความจำเป็นของภาษาและวิทยาการแบบตะวันตกในฐานะเครื่องมือสร้างความเป็นสมัยใหม่ ใน พ.ศ. 2414 จึงมีการส่งนักเรียนจำนวน 20 คนซึ่งเป็นผู้สืบเชื้อสายราชวงศ์ที่ใกล้ชิดกับพระจุลจอมเกล้าฯ ออกไปศึกษาภาษาอังกฤษที่สิงคโปร์เป็นระยะเวลาสั้นๆ และคัดเลือกจำนวนหนึ่งที่มีผลการเรียนดีให้ออกไปเรียนต่อที่อังกฤษ หนึ่งในนั้นคือหม่อมเจ้าปฤษฎางค์ซึ่งออกไปศึกษาวิศวกรรมศาสตร์ประยุกต์และกลายมาเป็นหนึ่งในกำลังสำคัญในช่วงต้นของการปฏิรูปที่พระจุลจอมเกล้าฯ ริเริ่มขึ้น (อาวูธ ชีระเอก, 2560: 61–64; ลูส, 2565: 42–44) อย่างไรก็ตาม สำหรับลูกชายที่จะส่งไปศึกษาในยุโรปในเวลาต่อมา พระจุลจอมเกล้าฯ ประสงค์ให้ศึกษาวิชาการระดับสูงที่จำเป็นต่อการปฏิรูปและสอดคล้องกับอุปนิสัยของแต่ละคน ได้แก่ กฎหมาย ทหารบก ทหารเรือ และการคลังเป็นสำคัญ (พาขึ้น สมคำนึ่ง, 2520: 111–114)

พระจุลจอมเกล้าฯ ส่งลูกชายออกไปศึกษาที่ยุโรปแทบทุกคน ทว่าในบรรดาวิชาที่ควรศึกษานั้น พระองค์กำหนดลำดับวิชาที่เจ้าฟ้าควรศึกษาและวิชาที่พระองค์เจ้าควรศึกษาไว้ต่างกัน แน่นนอนว่าเพื่อรักษาสถานะที่เหนือกว่าของเจ้าฟ้าและจรรโลงลำดับชั้นทางสังคมซึ่งยึดถือกันอย่างเคร่งครัดในหมู่สมาชิกราชวงศ์เอาไว้ เจ้าฟ้าถูกคาดหวังให้ศึกษาวิชาการทหารก่อนวิชาพลเรือน ขณะที่พระองค์เจ้าไม่ถูกคาดหวังอย่างเดียวกัน พระจุลจอมเกล้าฯ เล็งเห็นว่าการศึกษาวิชาพลเรือนนั้นขัดกับสถานะของเจ้าฟ้าที่ไม่อาจเริ่มต้นรับราชการจากตำแหน่งที่ “เป็นที่สอง” ได้ พระองค์ระบุว่า “คนชั้นสูงๆ มีพวกเจ้านายเป็นต้น เขาเห็นกันไปว่า ทำการพลเรือนเสียเกียรติยศที่ต้องถูกระทบกระเทือนต่างๆ” ส่วนพระองค์เจ้า “จะเป็นทหารฤพลเรือนก็ไม่สู้คิดขวางอันใดนัก” ประการสำคัญคือพระองค์ตระหนักดีว่าหากระบอบการปกครองในอนาคตเปลี่ยนแปลงไปในทางที่มี “ปาลิเมนต์” ขึ้น เจ้าฟ้าย่อมทำราชการพลเรือน

ไม่ได้ เพราะ “ทนแอดแตกไม่ไหว” และความเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ย่อมไม่อาจคาดเดาได้ว่าจะเกิดขึ้นช้าเร็วเพียงไร (พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล, 2504: 233) บทบาทของพระจุลจอมเกล้าฯ ในที่นี้จึงไม่เพียงทาบทับกั้นระหว่างพ่อผู้ให้การศึกษาและพ่อผู้ให้อนาคตซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญของความเป็นพ่อเท่านั้น หากยังซับซ้อนยิ่งขึ้นเมื่อต้องรักษาสถานะที่สูงส่งและเกียรติยศของเจ้าฟ้าที่เหนือกว่าพระองค์เจ้าเอาไวท่ามกลางอนาคตที่อาจไม่แน่นอนของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งมีผลต่อความอยู่รอดของราชวงศ์

ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับลูกชายที่ออกไปศึกษาในยุโรปยังเผชิญกับปัญหาความเป็นครอบครัวสมัยใหม่ด้วย พระจุลจอมเกล้าฯ จำเป็นและระมัดระวังอย่างยิ่งที่จะไม่แสดงออกซึ่งความเป็นพ่อแบบผิวเดียวหลายเมียให้โจ่งแจ้งเกินไปนักเนื่องจากวาทกรรมครอบครัวแบบจักรวรรดินิยมตะวันตกหลังระดับผิวเดียวหลายเมียให้อยู่ในขีดขั้นที่ต่ำทางอารยธรรมและราชสำนักสยามที่ปรารถนาจะได้รับการยอมรับจากชาติตะวันตกและครอบครองความเป็นสมัยใหม่ย่อมไม่อาจไม่ยอมรับวาทกรรมนี้ แม้ว่าจะปฏิเสธอยู่ในที่ก็ตาม (Loos, 2006: 105–106, 121–124) อย่างไรก็ตาม ท่าทีระมัดระวังที่จะแสดงออกซึ่งความเป็นพ่อแบบผิวเดียวหลายเมียนั้นดูจะเด่นชัดกว่าเมื่อเป็นการปฏิบัติต่อลูกชายระดับพระองค์เจ้า ไม่ใช่เจ้าฟ้า ดังในคราวส่งลูกชายรุ่นใหญ่สี่คนออกไปศึกษาครั้งแรกซึ่งทั้งหมดล้วนเป็นพระองค์เจ้า แม้พระจุลจอมเกล้าฯ จะยืนยันแก่ทั้งสี่ว่า “รับว่าเปนลูก แลมีความเมตตากรุณาตามธรรมดาที่บิดาจะกรุณาต่อบุตร” แต่กลับกำชับไม่ให้ทุกคน “ไวยศเปนเจ้า” และให้งดใช้คำนำนาม “อิสรอแยลไฮเนสปรินส์” โดยให้ถือตัวว่ามี “บันดาศักดิ์เสมอลูกผู้มีตระกูล” เท่านั้น เนื่องจากชาวยุโรปคงไม่อาจเข้าใจได้ว่า “เจ้านายฝ่ายเรามีมาก” ขณะที่ “เจ้านายฝ่ายเขามีน้อย” (พระบรมราโชวาท, 2466: 1–3) ยิ่งในเวลาต่อมาเมื่อเห็นว่า “ลูกไปอยู่ที่อิงแลนด่มากนัก” และถึงคราวที่ต้องส่งพระองค์เจ้าออกไปเพิ่มอีก พระจุลจอมเกล้าฯ ยิ่งเกรงว่า “มันจะเป็นการขบขัน

ของฝรั่งมากไป” (พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล, 2504: 225–226)

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งที่พระจุลจอมเกล้าฯ ต้องคิดคำนึงอย่างละเอียดถี่ถ้วนไปพร้อมกันคือประเทศปลายทางในยุโรปที่ลูกชายจะออกไปศึกษา ในฐานะกษัตริย์สมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่กำลังเผชิญหน้ากับการขยายอำนาจของจักรวรรดินิยมตะวันตก การส่งลูกชายออกไปศึกษาย่อมไม่ใช่เพียงเรื่องส่วนตัว หากแต่เกี่ยวพันอย่างมากกับการจรรโลงระบอบที่ตนเป็นประมุขและการแสวงหาสถานะของสยามในทางการเมืองระหว่างประเทศ พระจุลจอมเกล้าฯ จำเป็นต้องรักษาความเป็นพ่อให้อยู่ในทางที่ไม่ขัดต่อสถานะกษัตริย์ของตนเอง พระองค์จึงไม่ประสงค์ให้ลูกชายได้รับการบ่มเพาะไปในทางที่ทำให้เกิดความคิด “ฟุ้งซ่าน” และ “เรดิคัล” และกลายเป็น “คนที่เกิดขวางในเมืองไทย” (พาชีน สมคำนึ่ง, 2520: 105) พร้อมทั้งกำหนดให้ฝรั่งเศสซึ่งเป็นสาธารณรัฐและมีวัฒนธรรมการเมืองที่ขัดต่อระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ “ไม่เป็นประเทศที่เด็กควรอยู่” ส่วนประเทศที่คาดหมายให้ออกไปศึกษาได้คืออังกฤษ เดนมาร์ก และเยอรมนีเป็นสำคัญ (พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูล, 2504: 226) โดยให้เข้ารับการศึกษาในระดับต้นที่อังกฤษก่อน จากนั้นอาจย้ายไปประเทศอื่น หากไม่ศึกษาต่อระดับสูงที่อังกฤษ

ในกรณีเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พระองค์ได้รับเลือกจากพระจุลจอมเกล้าฯ ให้ไปศึกษาต่อที่รัสเซีย หลังจากศึกษาระดับต้นที่อังกฤษได้ระยะหนึ่ง ความแปลกพิเศษนี้เป็นผลจากความกระตือรือร้นของราชสำนักสยามต่อการเปิดสัมพันธ์ไมตรีกับรัสเซียซึ่งเป็นหนึ่งในมหาอำนาจของยุโรป เพื่อหาหลักประกันความมั่นคงในยามที่อธิปไตยของประเทศเข้าสู่ภาวะคับขันมากขึ้นหลังฝรั่งเศสและอังกฤษประสบความสำเร็จในการสถาปนาอำนาจลงในดินแดนรอบข้างสยามในครึ่งหลังของทศวรรษ 2420 เหตุการณ์ดังเคียวยที่สุดคือกรณีพิพาทกับฝรั่งเศสอย่างรุนแรงเกี่ยวกับดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงใน พ.ศ. 2436 สยามซึ่งได้รับคำปฏิเสธรจากอังกฤษที่จะทำการใดๆ เพื่อแทรกแซงอำนาจของฝรั่งเศสจำเป็น

ต้องแสวงหาอำนาจที่สาม และรัสเซียคือตัวเลือกที่ดีที่สุดในเวลานั้น ทันทิที่ฝรั่งเศสปิดอ่าวไทย พระจุลจอมเกล้าฯ จึงขอความช่วยเหลือจากรัสเซีย ให้ “ช่วยป้องกันการนองเลือด” และ “จรรโลงสันติภาพในภูมิภาคนี้” (ฉลอง สุนทราวาณิชย์, 2516: 76–77) ขณะที่รัสเซียก็เริ่มตระหนักถึง ความสำคัญทางยุทธศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่มีต่อการรักษาผลประโยชน์และขยายอิทธิพลในดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงไกลมากขึ้น และแสดงบทบาทเป็นผู้ไกล่เกลี่ยความขัดแย้งระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ความสัมพันธ์ เช่นนี้นำไปสู่การตัดสินใจของพระจุลจอมเกล้าฯ ที่จะส่งลูกชายคนหนึ่งไปศึกษา ต่อที่รัสเซียด้วยการอุปถัมภ์ของซาร์นิโคลัสที่ 2 ในที่สุด

“แต่การที่คิดถึงเล็ก ทำไมจะหาย”

การออกไปศึกษาต่างประเทศของลูกชายย่อมส่งผลกระทบต่อ ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกอย่างไม่ต้องสงสัย พระจุลจอมเกล้าฯ ต้องทำ หน้าที่พ่อจากระยะทางที่ห่างไกลขึ้นด้วยจดหมาย เพื่อรักษาความสัมพันธ์กับ ลูกเอาไว้ การติดต่อสื่อสารกันระหว่างสมาชิกในครอบครัวของชนชั้นนำด้วย วิธีการนี้เริ่มต้นขึ้นในเวลาเดียวกับการมาถึงของระบอบเอกสารอย่างใหม่ (new paper regime) จากการปฏิรูประบบราชการ กษัตริย์และราชสำนัก ตั้งแต่เข้าสู่พุทธศตวรรษที่ 25 เรียนรู้และอาศัยประโยชน์อย่างมากจากงาน เอกสารในการยืนยันอำนาจหน้าที่และสร้างความเป็นศูนย์กลางของตน เพื่อให้ ระบอบของตนดำรงอยู่ มีอำนาจควบคุม และแสดงตัวออกมาอย่างเป็นรูปธรรม (ดู Suwannakij & Ivarsson, 2020) ชนชั้นนำที่คุ้นเคยกับเอกสารย่อมไม่เพียง ใช้ประโยชน์จากมันในทางราชการเท่านั้น หากแต่ครอบคลุมไปถึงเรื่องส่วนตัว และครอบครัวด้วย การใช้จดหมายติดต่อสื่อสารกันแพร่หลายและกลายเป็น ส่วนหนึ่งในวัฒนธรรมครอบครัวของชนชั้นนำในที่สุด ตลอดชีวิตของ พระจุลจอมเกล้าฯ พระองค์มีจดหมายจำนวนที่คงไม่อาจนับได้ถวายเป็นสมาชิก ในครอบครัวอยู่เสมอ โดยเฉพาะภรรยาและลูกที่ใกล้ชิดและเป็นที่โปรดปราน

นักประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและเพศสภาพที่ศึกษาการประกอบสร้างและแสดงบทบาทความเป็นชายในอังกฤษคริสต์ศตวรรษที่ 18 เห็นว่า จดหมายคืองานเขียนประเภทหนึ่งที่แสดงอัตลักษณ์ของบุคคลเมื่อต้องสัมพันธ์กับผู้อื่น อีกทั้งยังเป็นส่วนสำคัญของการตกลงและต่อรองความสัมพันธ์ที่พัฒนาไปตลอดเวลาระหว่างผู้ส่งและผู้รับจดหมาย และมีอิทธิพลอย่างลึกซึ้งต่อการก่อรูปและเปลี่ยนรูปความสัมพันธ์นั้นๆ ชีวิตครอบครัวซึ่งเป็นความสัมพันธ์พื้นฐานที่สุดอย่างหนึ่งของมนุษย์จึงถูกสร้างความหมายและไตร่ตรองผ่านจดหมายอย่างเห็นได้ชัดในทุกระดับชั้นของความสัมพันธ์และอัตลักษณ์ที่แสดงออก ไม่ว่าจะเป็นการเป็นสามี การเป็นพ่อ หรือการเป็นลูกก็ตาม (Israngura Na Ayudhya, 2014: 31–33) ในกรณีประวัติศาสตร์ไทย วิทยานิพนธ์ของปวีณา กุดแสง (2561: 8–20) ตั้งข้อสังเกตว่าจดหมายครอบครัวเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มักไม่ได้รับการเผยแพร่เป็นการทั่วไปมากนัก จดหมายประเภทที่บอกเล่าเรื่องราวในครอบครัวและเป็นตัวเลือกที่นักประวัติศาสตร์ไทยสามารถเข้าถึงได้ง่ายกว่าคือจดหมายขอคำปรึกษาและแสดงความเห็นของชนชั้นกลางที่ปรากฏจำนวนไม่น้อยตามหนังสือสิ่งพิมพ์โดยเฉพาะนิตยสารผู้หญิงที่เติบโตขึ้นในยุคเฟื่องฟูของสื่อสิ่งพิมพ์ หนึ่งในนั้นคือ *สตรีสาร* ซึ่งวางจำหน่ายต่อเนื่องยาวนานระหว่าง พ.ศ. 2491–2539 นักประวัติศาสตร์ไทยส่วนหนึ่งจึงอาศัยหลักฐานประเภทอื่นในการศึกษาประวัติศาสตร์ครอบครัว ดังเช่นณัฐพงษ์ สกุลเลี้ยว (2567) ที่เลือกใช้หนังสืออนุสรณ์งานศพเป็นหลักฐานในการศึกษาชีวิตครอบครัวของกระฎุมพีข้าราชการสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขทางสังคมและการเมือง

ในกรณีของชนชั้นนำ นอกจากวัฒนธรรมการเขียนจดหมายครอบครัวจะเด่นชัดกว่าคนกลุ่มอื่นในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 แล้ว จดหมายครอบครัวจำนวนไม่น้อยของพวกเขายังตกทอดมาถึงปัจจุบันและได้รับการเผยแพร่ในทางสาธารณะอยู่บ้าง สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ และเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ นับตั้งแต่ฝ่ายหลังเดินทางออกจากสยามไปศึกษาต่างประเทศจนกระทั่งฝ่ายแรก

เสียชีวิตลง ทั้งคู่มีจดหมายติดต่อกันรวมกว่าสองร้อยฉบับ จดหมายเหล่านี้คือหนทางสำคัญที่สุดของการทำหน้าที่ที่มีต่อกันระหว่างพ่อกับลูก และรักษาความสัมพันธ์ของทั้งคู่โดยเฉพาะในเวลาที่ห่างไกลกันและไม่ได้อาศัยอยู่ด้วยกันเอาไว้ เนื้อความในจดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงมีทั้งการแสดงความคิดถึงและความรัก การติดตามความก้าวหน้าในการศึกษาของลูกชาย การแนะนำจริยธรรมของชีวิต การส่งข่าวและเล่าเรื่องราวในครอบครัว และการบอกเล่าสถานการณ์ของประเทศและงานราชการต่างๆ ทั้งหมดนี้เพื่อหล่อหลอมความเป็นพ่อของตนเองขึ้นมาให้สมบูรณ์ เพราะความเป็นพ่อไม่อาจประกอบขึ้นจากการแสดงบทบาทใดบทบาทหนึ่งเท่านั้น ทว่าต้องมาจากหลายบทบาทที่ล้วนแต่เกี่ยวพันกัน ได้แก่ พ่อผู้เปี่ยมด้วยความคิดถึง พ่อผู้ให้การศึกษา พ่อผู้ให้คำแนะนำและสนับสนุน พ่อผู้เป็นประมุขครอบครัว และแน่นอนว่าสำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ ย่อมต้องรวมถึงพ่อผู้เป็นกษัตริย์ด้วยอย่างไม้อาจหลีกเลี่ยงได้

จดหมายฉบับแรกจากพระจุลจอมเกล้าฯ มีขึ้นราวหนึ่งเดือนหลังพระองค์ส่งเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ โดยสารเรือออกเดินทางออกจากสิงคโปร์มุ่งสู่ยุโรป ในเวลาที่เขียนนั้น พระจุลจอมเกล้าฯ อยู่ระหว่างการท่องเที่ยวชาวซึ่งเป็นอาณานิคมของเนเธอร์แลนด์ เนื้อความในจดหมายเล่าเรื่องราวต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่ตนพบและสนใจ กิจกรรมที่ทำ สุขภาพของคนในครอบครัว การปกครองของเจ้าอาณานิคม และจบด้วยการเน้นย้ำความรู้สึกต่อผู้เป็นลูกในย่อหน้าสุดท้ายว่า “แต่การที่คิดถึงเล็ก ทำไมจะหาย พ่อยังไม่รู้จะทำอย่างไรเลย” (ถึงลูกชายเล็ก, 2560: 24) ข้อความที่ตั้งใจเปิดเผยให้เห็นความรู้สึกเช่นนี้ ย่อมไม่ใช่เงื่อนไขนอกจากการแสดงให้เห็นว่าความห่างไกลจากลูกชายก่อให้เกิดความกระวนกระวายใจอย่างที่สุดต่อผู้เป็นพ่อจนไม้อาจหาทางระงับได้แน่นอนว่าการแสดงความรู้สึกเช่นนี้เป็นมากกว่าการเขียนตามแบบแผนและไม่ได้ถูกถ่ายทอดลงในจดหมายฉบับเดียวเท่านั้น พระจุลจอมเกล้าฯ เน้นย้ำความคิดถึงไว้ในจดหมายอยู่เสมอ ตัวอย่างหนึ่งคือฉบับวันที่ 16 กุมภาพันธ์

ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2440) พระองค์ยืนยันอย่างหนักแน่นต่อผู้เป็นลูกว่าการ “บน” คิดถึงไม่ใช่เพียงถ้อยคำที่มักใช้ลงท้ายในหนังสือราชการ เช่น “ในที่สุดหนังสือนี้” หรือ “ด้วยโอกาสนี้ ข้าพเจ้าขอแสดง” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 50) และในฉบับวันที่ 9 ธันวาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) พระองค์เขียนว่า “พ่อคิดถึงเป็นอย่างยิ่ง ได้นอนฝันถึงครั้งหนึ่ง” ซึ่งเป็นการทำให้ผู้เป็นลูกประจักษ์ว่าความคิดถึงของผู้เป็นพ่อมีอยู่ตลอดเวลาแม้กระทั่งในเวลานอนและฝัน (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 149)

ความคิดถึงที่ต้องย้าอยู่เสมอเช่นนี้เผยให้เห็นว่าความใกล้ชิดกับลูกชายเป็นสิ่งที่พ่อปรารถนาหรือเข้าใจว่าต้องแสดงออก เมื่อต้องห่างไกลกัน ความคิดถึงย่อมถูกแสดงออกซ้ำแล้วซ้ำอีก เพื่อทดแทนความใกล้ชิดที่ขาดหายไป พร้อมกับรักษาความสัมพันธ์กับลูกและความเป็นพ่อเอาไว้ ไม่เพียงเท่านั้น การแสดงความคิดถึงยังชักชวนเข้ากับความรักที่ดูจะกลายเป็นบรรทัดฐานทางอารมณ์ของความเป็นพ่อชนชั้นนำในเวลานั้นด้วย งานศึกษาที่ผ่านมามักเชื่อมโยงความรักสมัยใหม่เข้ากับชนชั้นกลางและครอบครัวของชนชั้นกลางเป็นสำคัญ (Barné, 2006; สมิต์ ถนอมศาสนะ, 2558; ญัฐพงษ์ สกุลเลี้ยว, 2564) ทว่าจดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ กลับแสดงให้เห็นว่าความรักคือองค์ประกอบหนึ่งของความสัมพันธ์ในครอบครัวชนชั้นนำเช่นกัน จดหมายบางฉบับจากพระจุลจอมเกล้าฯ เลือกใช้คำว่า “รัก” เพื่อเป็นคำลงท้ายจดหมายและขยายความความเป็นพ่อของตัวเองให้แจ่มชัดยิ่งขึ้นในทางอารมณ์ เช่น “พ่อที่รักของเล็ก” และ “แต่พ่อผู้มีความรักยิ่ง” เมื่อต้องการเน้นมากขึ้น (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 66, 149) อย่างไรก็ตาม ความรักกลับไม่ถูกพรรณนาหรือรำพึงรำพันออกมาให้มากและชัดเจนเท่ากับความคิดถึง สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ ความรักจึงอาจไม่ใช่ลำดับแรกของอารมณ์ที่ผู้เป็นพ่อปรารถนาจะแสดงออกต่อลูกชายหรือไม่ใช่สิ่งที่ต้องแสดงออกอย่างท่วมท้น ขณะที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เองก็เลือกใช้คำอื่นเพื่อระบุอารมณ์ในความสัมพันธ์กับผู้เป็นพ่อ คำที่มักปรากฏในท้ายจดหมายที่เขียนถึงพระจุลจอมเกล้าฯ

คือ “ความระลึกถึง” ซึ่งมีนัยถึงความเคารพและนอบน้อม (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 15 เป็นต้น) ในแง่นี้ ความรักอาจไม่เพียงไม่ใช่อารมณ์ที่ต้องแสดงออกเป็นลำดับแรกเท่านั้น แต่การแสดงออกนั้นยังถูกสงวนไว้แก่พ่อซึ่งมีสถานะในครอบครัวเหนือกว่าลูกด้วย

พร้อมกับการแสดงความคิดถึงและความรัก ความเป็นพ่อยังประกอบและแสดงออกด้วยการให้การศึกษแก่ลูกชาย และพระจุลจอมเกล้าฯ เอาใจใส่ต่อเรื่องนี้เป็นอย่างมาก จดหมายเหตุรายวันที่พระองค์บันทึกและใช้เป็นทีใคร่ครวญถึงความจำใจที่ต้องส่งเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ออกไปศึกษาต่างประเทศระบุว่า เป็นเพราะผู้เป็นลูก “มีอายุสมควรจะไปเล่าเรียนในประเทศยุโรปเพื่อความดีแก่ตัวเขาต่อไปภายหน้า” แม้ว่าจะทำให้ตนเองต้อง “เพิ่มเติมความไม่สบายในเวลาที่ไม่สบายอยู่แล้ว” (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2468: 3) การศึกษาของลูกชายจึงมีความหมายอย่างยิ่งต่อการประคับประคองความเป็นพ่อของผู้เป็นพ่อเอาไว้และสำคัญยิ่งกว่าความห่างไกลกันระหว่างพ่อกับลูก และนำไปสู่การติดตามและถามไถ่การศึกษาของลูกชายอยู่เสมอ ตัวอย่างหนึ่งคือจดหมายฉบับในเดือนมกราคม ร.ศ. 116 (พ.ศ. 2441) ซึ่งเป็นเวลาที่พระจุลจอมเกล้าฯ ตัดสินใจให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ย้ายจากอังกฤษไปศึกษาต่อที่รัสเซียแล้ว เนื้อความในจดหมายฉบับนี้แสดงความเป็นห่วงที่ผู้เป็นลูกต้องเริ่มต้นเรียนภาษารัสเซียใหม่ซึ่ง “ดูยากเย็นเสียจริง” และ “จะเสียเวลามาก” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 73) เมื่อบทบาทผู้ให้การศึกษแก่ลูกชายสำคัญเช่นนี้ ความสำเร็จทางการศึกษาของลูกย่อมเติมเต็มความเป็นพ่อและทำให้พ่อรู้สึกอึดอัดใจดังที่จดหมายอีกฉบับของพระจุลจอมเกล้าฯ แสดงความ “ดีใจ” ที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ “มีความอุตสาหะที่เรียนภาษารัสเซียโดยแข็งแรง” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 79)

ไม่เพียงเท่านั้น การศึกษาของลูกชายยังมีความหมายอย่างลึกซึ้งต่อสถานะทางสังคมของผู้เป็นพ่อด้วยการเป็นหมุดหมายสำคัญที่พิสูจน์ความสำเร็จหรือความล้มเหลวตนเอง ความอ่อนไหวของพระจุลจอมเกล้าฯ ในแง่นี้ปรากฏอย่างชัดเจนในคราวที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ รับอาสาทำหน้าที่ฝึกหัดพลทหารใหม่

ระหว่างศึกษาอยู่ในรัสเซีย และพลทหารใหม่นั้นผ่านการสอบไล่ตรวจพลด้วยความเรียบร้อยเป็นอย่างดีและได้รับการชมเชยอย่างมากจากผู้บังคับการ จดหมายฉบับวันที่ 27 เมษายน ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) ของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ รายงานเรื่องนี้ให้พระจุลจอมเกล้าฯ ทราบและบอกต่อไปว่าเรื่องนี้จะได้รับการรายงานให้ซาร์แห่งรัสเซียทราบด้วย พร้อมทั้งยืนยันว่าตน “ได้ทำการโดยเอาใจใส่แลตั้งใจจริงๆ” และว่าการฝึกหัดทหารใหม่เป็น “ของลำบาก” แต่ “ไม่เสียเปล่า” เพราะเป็นการยืนยันว่า “พระราชโอรสของใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ไม่ใช่คนเหลวไหล” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 356) หลังได้รับจดหมายนี้ พระจุลจอมเกล้าฯ ไม่เพียงตอบกลับด้วยความชื่นชมว่า “พ่อมีความยินดี” เท่านั้น หากยังย้ำด้วยว่าความสำเร็จของลูกชายคือ “พยาน” ที่ทำให้ “พ่อจะได้มีหน้าคุยกับเขาได้” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 365) สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ ความมีหน้ามีตาจากความสำเร็จที่น่าเชิดชูของลูกชายเช่นนี้เองที่จะทำให้ตนกลายเป็นหรืออวดอ้างได้ว่าเป็นพ่อที่ประสบความสำเร็จไม่น้อยไปกว่าคนอื่น และทำให้การเอาใจใส่และติดตามความก้าวหน้าในการศึกษาของลูกเป็นสิ่งที่ไม้อาจจะเลยไปได้

ในทางกลับกัน สำหรับผู้เป็นลูก การศึกษาอย่างตั้งใจมีความหมายสำคัญไม่น้อยไปกว่าการที่พ่อเอาใจใส่ต่อการศึกษาของลูกเลย การศึกษาอย่างตั้งใจไม่ใช่เพียงการทำหน้าที่ของลูกชายให้สอดคล้องกับความคาดหวังของพ่อบนพื้นฐานความสัมพันธ์ที่พ่อเป็นผู้ปกครองและทรงอำนาจเหนือลูกเท่านั้น หากแต่คือหนทางที่ลูกตระหนักดีว่าจะทำให้ตนเองเป็นที่ยอมรับของพ่อด้วย จดหมายที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เขียนถึงพระจุลจอมเกล้าฯ จึงมีกรายงานความก้าวหน้าในการศึกษาของตนเองอยู่เป็นระยะ โดยเฉพาะเมื่อมีความเปลี่ยนแปลงสำคัญ ดังเช่นฉบับวันที่ 20 กันยายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) พระองค์รายงานว่า “บัดนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้เรียนเต็มตามที่กะไว้” พร้อมทั้งระบุรายวิชาและกิจกรรมที่ต้องทำในแต่ละวัน ได้แก่ “เลข ภาษารัสเซีย ฟิสิกส์ พงศาวดารรัสเซีย นามธรรมชาติ (natural history)” และ “หัดเขียน

ต้นรำ ดิดีหีบเพลง แหวดาบแลซี่ม้า” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 112) จดหมายบางฉบับในเวลาต่อมายังระบุอย่างตรงไปตรงมาด้วยการเรียนวิชาทหารอย่างเต็มตัวและมีวิชาพลเรือนอย่างกฎหมายเพิ่มเติมขึ้น “สมกับพระราชประสงค์” ของพระจุลจอมเกล้าฯ (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 200) แน่แน่นอนว่าการอ้างถึงความประสงค์ของผู้เป็นพ่อเช่นนี้คงไม่จำเป็นเลย หากการเป็นที่ยอมรับของพ่อไม่ใช่สิ่งสลักสำคัญนักสำหรับลูก

ท่ามกลางระยะทางที่ห่างไกล บทบาทอีกด้านหนึ่งที่พระจุลจอมเกล้าฯ ยังคงประทับประคองเอาไว้คือการเป็นพ่อผู้แนะนำจริยธรรมของการใช้ชีวิต เมื่อเกิดเหตุการณ์จลาจลในเมืองหลวงของรัสเซีย พระองค์มีจดหมายถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ในวันที่ 25 มกราคม ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2448) เพื่อชี้ให้เห็นว่า การที่ผู้เป็นลูกยังอยู่ในรัสเซีย “อาสาในเวลาที่เขาขัดข้อง” ถือเป็นสิ่งสมควรที่ “คนที่ดีแลมีความกตัญญูแลความอายจำต้องทำ” เพื่อตอบแทนชาร์แห่งรัสเซีย พร้อมทั้งตักเตือนด้วยความห่วงใยและขอให้ลูกชายนึกถึง “การสำคัญในเมืองเรา” ด้วย เพราะ “เขาไม่ขัดสนคนเหมือนเรา” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 346) และในอีกฉบับที่ตามมาในสี่เดือนให้หลัง พระจุลจอมเกล้าฯ ยังคงชื่นชมความกล้าหาญที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ “อยู่ต่อ” ในรัสเซีย เพราะแสดงให้เห็นว่า “ไม่ย่อท้อ กระบือกระแบ่ตีนตะกาย” ซึ่งเป็นนิสัยที่พระองค์มีเช่นกันและเป็น “มรดกบ้า” ที่ตกทอดมาจากพระพุทธรยอดฟ้าฯ ผู้เป็นต้นตระกูล ทั้งยังเล่าต่อไปว่าคนอื่นในครอบครัวไม่มีใครเห็นดีต่อการที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เลือกที่จะอยู่ในรัสเซียต่อไป ไม่ว่าจะเป็นแม่ ลุง หรือพี่ชายก็ตาม และย้ำว่า “พ่อ” เป็นเพียงคนเดียวที่ “อยู่นอกความคิดที่จะเอาเล็กกลับ” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 365) การแนะนำจริยธรรมที่ควรยึดถือในการใช้ชีวิตให้แก่ลูกชายเช่นนี้จึงควบคู่ไปกับการสนับสนุนเมื่อลูกประพฤติในทางที่ควรด้วย

การบอกข่าวเกี่ยวกับครอบครัวมักปรากฏเป็นระยะในจดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ ถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เช่นกัน ข่าวที่บอกมีทั้งเรื่องสุขภาพของ “เสด็จแม่” (พระนางเจ้าเสาวภาฯ) การหมั้นหมายของ “จิริระ” (พี่ชาย

ต่างมารดา) การตายของ “น้อย” (น้องชายต่างมารดา) การแต่งงานของ “ชายอาภากร” (พี่ชายต่างมารดา) อาการป่วยของ “น้องเอียดเล็ก” (น้องชายร่วมมารดา) งานโกนจุก “น้องชายตัว” (น้องชายร่วมมารดา) และงานเผาศพ “พี่หนู” (พี่สาวต่างมารดา) เป็นต้น นอกจากบอกให้ลูกชายรับทราบความเป็นไปในครอบครัวและรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของครอบครัวในยามที่ต้องจากมาไกลแล้ว ชาวที่บอกมาในจดหมายเช่นนี้ยังเป็นการแสดงให้เห็นว่าผู้เป็นพ่อ ยังคงทำหน้าที่ดูแลครอบครัวอย่างสมบูรณ์ เหตุการณ์หนึ่งที่พระจุลจอมเกล้าฯ ส่งข่าวถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ด้วยจดหมายฉบับวันที่ 26 มิถุนายน ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) คือการป่วยหนักจนเกือบถึงแก่ชีวิตของ “น้องเอียดเล็ก” หรือ เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธระหว่างการเดินทางเยือนชาว พระองค์เล่าว่าตนเองคือคนแรกที่ยุสีกผิดสังเกตต่ออาการป่วยของเจ้าฟ้าอัษฎางค์ฯ ที่กำเริบขึ้นในตอนกลางคืน “พ่อจึงเที่ยวไปลูกหมอมาน” แม้กระทั่งพระนางเจ้าเสาวภาฯ ที่อยู่ห้องติดกัน “ก็ไม่ตื่น” และตนเองคือผู้ที่ตัดสินใจให้ทำการรักษาทุกวิถีทาง “ที่เห็นว่ามิทางรอด” ขณะที่คนอื่นต่าง “ไม่มีใครยอม” และ “ร้องไห้กันกร๊าดๆ” (ถึงลูกชายเล็ก, 2560: 233–234)

บทบาทสำคัญในการดูแลครอบครัวที่เล่ามาในจดหมายข้างต้นคือการย้ำเตือนให้ลูกชายเห็นถึงความเอาใจใส่ที่พ่อมีต่อครอบครัวอย่างไม่ต้องสงสัย อย่างไรก็ตาม การย้ำเตือนนี้ยังเร้นไปด้วยน้ำเสียงและความพยายามที่จะข่มความสำคัญของคนอื่นในครอบครัวที่อาจเป็นคู่แข่งที่บ้านทอนสถานะประมุขครอบครัวของผู้เป็นพ่อลง โดยเฉพาะแม่ที่เริ่มถอยห่างตัวเองออกจากความสัมพันธ์แบบเป็นรองจากพ่อ ในจดหมายฉบับวันที่ 9 เมษายน ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) พระจุลจอมเกล้าฯ เขียนเล่าอาการ “เฟื่องต่างๆ ออกจะฟุ้งไปบ้าง” ของ “เสด็จแม่” ให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ทราบ พระองค์ระบุว่า “เสด็จแม่” ที่มี “อาการแต่ก่อน” ต้องอาศัย “ยาอย่างเมาๆ แก้วบุด แก้วกระตูกต่างๆ” จนส่งผลให้โสกเศร้าเกินเหตุ เกียจคร้านเกินเหตุ และนอนมากถึง 15 ชั่วโมงต่อวัน และอาการเช่นนี้เกิดเป็นประจำ “เกือบจะหาเวลาปรกติไม่ได้” น้ำเสียง

ในจดหมายประชดประชันด้วยว่า “ถ้าจะให้พ่อพูดตรงๆ แล้วเป็นเพราะเหตุที่ถือว่า อายุมาก เป็นผู้ใหญ่มาก ... จะเป็นอินดิเป็นเดนแก่ตัว” ทำให้ “กดลงเอาทางกลางไม่ได้เพราะเป็นอินดิเป็นเดนห่างพ่อไป” พระจุลจอมเกล้าฯ อธิบายสัพพัญญูไปพร้อมกันอีกว่าตนเอง “รู้วิทยาไศรยเสด็จแม่” มากกว่าใครๆ และว่าความถือตัวเช่นนี้เกิดจาก “พระองค์ไหวอย่างผู้หญิง” เพราะเคยทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในช่วงหนึ่ง พร้อมทั้งเปรยว่า “พ่อเห็นเป็นโอเวคอนฟีเดนซัวตัวเองไป” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 354–355) เรื่องที่บอกเล่าในจดหมายนี้จึงไม่ใช่การยืนยันว่าผู้เป็นพ่อได้ทำหน้าที่ต่อแม่ของลูกเป็นอย่างดีและตัดพ่อแม่ของลูกที่กำลังทำทาสถานะของพ่อเท่านั้น หากยังเป็นการรักษาลำดับชั้นสูงสุดของผู้เป็นพ่อต่อหน้าลูกเอาไว้ให้คงเดิมด้วยการชมผู้เป็นแม่ที่กำลังแข็งขันต่อพ่อด้วยการชี้ให้เห็นว่าผู้เป็นแม่มีความบกพร่องและป่วยไข้ และให้ภาพว่าความมั่นใจในตัวเองอย่างล้นเกินซึ่งเป็นคุณสมบัติที่ผู้หญิงไม่ควรจะมีคือเหตุที่ทำให้ความสัมพันธ์แบบมีลำดับชั้นในครอบครัวต้องเสื่อมคลายลง

นอกจากบอกข่าวความเป็นไปในครอบครัว จดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ ซึ่งเป็นทั้งพ่อและกษัตริย์ยังส่งข่าวเกี่ยวกับสถานการณ์และราชการต่างๆ ของประเทศอยู่บ่อยครั้ง เช่น การเปลี่ยนตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงต่างๆ การปักปันเขตแดนทางใต้กับอังกฤษ ปัญหาคนในบังคับต่างชาติหลังจีนถูกคุกคามจากเจ้าอาณานิคม และที่สำคัญที่สุดคงหนีไม่พ้นปัญหาพิพาทเรื่องดินแดนกับฝรั่งเศสซึ่งกระทบกระเทือนจิตใจ ตัวตน อารมณ์ และความคิดของชนชั้นนำไทยมากที่สุดและเป็นหนึ่งในเหตุสำคัญที่ทำให้พระจุลจอมเกล้าฯ ตัดสินใจเดินทางเยือนยุโรปครั้งแรกใน พ.ศ. 2440 (ดู ฉลอง สุนทรวาณิชย์, 2544) ปัญหาข้อหลังนี้จึงปรากฏในจดหมายหลายฉบับระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ดังเช่นในฉบับวันที่ 4 ตุลาคม ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) พระจุลจอมเกล้าฯ สรุปลความคืบหน้าในการเจรจาระหว่างสยามกับฝรั่งเศสให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ทราบอย่างสั้นๆ โดยแยกออกเป็นหัวข้อ เช่น นิยามคนใน

บังคับ เขตปลอดทหาร การเดินเรือในแม่น้ำโขง และการจ้างชาวฝรั่งเศสเข้ารับราชการ (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 138) แน่นนอนว่าการส่งชาวเขื่อนี้คงไม่ได้มีความประสงค์อยู่กับการปรึกษาหารือเพื่อกำหนดนโยบายอย่างจริงจัง หวังอาจเป็นการทดสอบความคิดอ่านของลูกชายที่กำลังเติบโตเกี่ยวกับสถานการณ์ที่ล่อแหลมของประเทศและเตรียมให้เขามีความพร้อมที่จะทำหน้าที่ในโลกของผู้ชายที่เติบโตแล้วด้วยการรับราชการตามชาติกำเนิดที่เป็นลูกกษัตริย์เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ซึ่งเข้าใจความคาดหวังของผู้เป็นพ่ออย่างดีจึงมีจดหมายตอบกลับและพยายามหาข้ออธิบายให้แก่ปัญหา พร้อมทั้งออกตัวเพื่อให้ผู้เป็นพ่อประจักษ์ชัดถึงความกระตือรือร้นที่ตนเองมีต่อปัญหาของประเทศว่า “ข้าพระพุทธเจ้านึกถึงเรื่องนี้ทำให้หัวุ่นมาก” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 146)

ขณะที่ในฐานะพ่อผู้เป็นกษัตริย์ พระจุลจอมเกล้าฯ บอกเล่าสถานการณ์ของประเทศเพื่อทดสอบความคิดอ่านของลูกชายที่ต้องรับราชการในอนาคตในทางกลับกัน ในฐานะกษัตริย์ผู้เป็นพ่อ พระองค์บอกเล่าเรื่องทำนองเดียวกันนี้ในแง่ที่ส่งผลกระทบในทางส่วนตัว โดยเฉพาะสุขภาพซึ่งเป็นพื้นฐานสำคัญสำหรับชีวิตสมัยใหม่ที่ถูกกำกับไว้ด้วยความรู้ทางการแพทย์ (ดู ทวีศักดิ์ เผือกสม, 2550) ในจดหมายฉบับวันที่ 26 ธันวาคม ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447) พระจุลจอมเกล้าฯ ระบุว่าปัญหาพิพาทกับฝรั่งเศสที่ยังคงยืดเยื้อและลุกลามถึงขั้นเสียเมืองตราดทำให้พระองค์ “นามืดเวียนหัว ไม่มีแรง โลหิตอ่อน นากลัวจะเปนโอรานโรค” จนต้อง “ทิ้งราชการหมด” เพื่อพักผ่อนด้วยการ “เที่ยวต้น” และ “ปล่อยใจเสียเดือนหนึ่ง” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 341) เมื่อผู้เป็นพ่อเชื่อว่าปัญหาของประเทศกระทบต่อสุขภาพของตนเองเช่นนี้ จดหมายตอบกลับของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ก็เป็นไปในทิศทางเดียวกัน ปัญหาพิพาทระหว่างสยามกับฝรั่งเศสมีความหมายเท่ากับปัญหาสุขภาพของพ่อที่ถูกต้องห่วงใยและหาทางช่วยบรรเทา ดังที่จดหมายของพระองค์ระบุว่า “พระอาการต่างๆ” ของพระจุลจอมเกล้าฯ ทำให้ตนเอง “เกิดวิตกมาอยู่เสมอ” ขณะเดียวกันก็เสนอแนะวิธีที่จะ “แก้เผ็ด” ฝรั่งเศสด้วย เพื่อให้พ่อผู้เป็นกษัตริย์หลุดจาก “ความเจ็บในใจเรื่องฝรั่งเศส

ทำกวน” และเห็นความเอาใจใส่ที่ลูกมีต่อปัญหาของประเทศไปพร้อมกัน (ถึงลูกชายเล็ก, 2560: 341, 347–348)

ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงอยู่ระหว่างความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายและความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับเจ้าฟ้า การศึกษาของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เป็นทั้งการเตรียมคนให้แก่ระบบราชการตามหน้าที่กษัตริย์ และควมมีหน้ามีตาของพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะพ่อ ขณะที่ปัญหาของประเทศที่ผู้เป็นพ่อบอกเล่ามาทางจดหมายเป็นทั้งแบบทดสอบความถึงพร้อมในการรับราชการที่เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ต้องพิสูจน์ และสัมพันธ์กับสุขภาพและความป่วยไข้ของพ่อที่ลูกต้องห่วงใย ทว่าทั้งหมดนี้จะเผชิญกับความล่อแหลมของการข้ามชาติและการข้ามวัฒนธรรมของผู้เป็นลูกที่ข้ามถิ่นฐานจากบ้านเกิดไปสู่ต่างแดน และความล่อแหลมนี้ได้นำไปสู่การละเมิดความคาดหวังของพ่อผู้เป็นทั้งพ่อและกษัตริย์ในที่สุด กระทั่งบันทึกความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ลง และยังคงผลยังลึกให้ตัวตน อารมณ์ และท่าทีที่แสดงออกในความสัมพันธ์ของทั้งคู่เปลี่ยนแปลงไป

“จะเปนขอแต่อย่าให้ไปเอาฝรั่งเข้ามา”

อันตรายของการข้ามชาติและวัฒนธรรมที่มาพร้อมกับการออกไปศึกษาในยุโรปคงเป็นที่ตระหนักดีอยู่แล้วสำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ ดังที่พระองค์เคยเรียก “นักเรียนนอก” รุ่นแรกๆ ด้วยน้ำเสียงเหน็บแนมและล้อเลียนอยู่ในที่ว่า “[พวก]เรียนโก้หร่าน” ซึ่งหมายถึงการสมานความเป็นตะวันตกอย่างออกนอกหน้า (อาทิตย์ เจริญรัตตัญญู, 2560: 82–84) ดังนั้นก่อนออกเดินทางจากกรุงเทพฯ มุ่งหน้าสู่สิงคโปร์และต่อไปยังยุโรปโดยไม่รู้ว่ารู้คืนที่จะได้กลับบ้านเกิดอีกครั้ง ในวันที่ 9 พฤษภาคม พ.ศ. 2439 เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงต้อง “แสดงตนต่อหน้าพระสงฆ์” บันทึกของพระจุลจอมเกล้าฯ ในวันนั้นระบุว่า พิธีดังกล่าวมีขึ้นเพื่อให้ “ลูกจะได้รับศีลอุบาสกตามศาสนาของเรา” (จุลจอมเกล้าฯ

เจ้าอยู่หัว, 2468: 4) สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ อันตรายประการแรกของการข้ามชาติและวัฒนธรรมที่อาจถึงโคมเข้าใส่ผู้เป็นลูกจึงอยู่ที่ความเป็นไปได้ของการสูญเสียศรัทธาที่มั่นคงต่อพุทธศาสนา และความศรัทธาที่ไม่อาจอนุญาตให้สูญเสียไปได้ เพราะพุทธศาสนาเป็นทั้งหัวใจสำคัญที่สุดของความเป็นไทยที่คอยทัดทานโลกียสาธารณที่ทักท้วงไว้แล้วว่าผูกติดมาับความเป็นตะวันตก และเป็นศาสนาที่กษัตริย์สยามประกาศตัวเป็นผู้อุปถัมภ์เพื่อยืนยันเอกราช อารยธรรมของชาติ และสถานะของประเทศต่อชุมชนนานาชาติ (โจรี, 2563: 186–188)

นอกจากการสูญเสียศรัทธาต่อพุทธศาสนา อันตรายอีกชนิดที่ต้องระแวงระวังไม่น้อยไปกว่ากันคือกิริยามารยาทที่อาบไปด้วยความเป็นตะวันตก เมื่อพระจุลจอมเกล้าฯ เดินทางเยือนยุโรปใน พ.ศ. 2440 และได้พบกับบรรดาลูกชายที่ออกไปศึกษาในยุโรป ความเป็นตะวันตกที่ “จับ” ผู้เป็นลูกจึงตกเป็นเป้าที่ผู้เป็นพ่อจับจ้องมากกว่าสิ่งอื่นใด จดหมายที่พระจุลจอมเกล้าฯ ส่งถึงพระนางเจ้าเสาวภาฯ บรรยายถึงการพบกับลูกชายสองคนระหว่างแวะพักในอิตาลีว่าทำให้พระองค์ถึงกับ “น้ำตาตกจนเลยไหล” พร้อมทั้งระบุว่ “มีรอยฝรั่งจับทั้งสองคน” (*พระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์*, 2463: 125–126) จดหมายฉบับต่อมาเล่าต่อไปอีกว่าสิ่งที่ทำให้พระองค์ตื่นตื้นใจอย่างมากคือ “เขากราบบาทด้วย” (*พระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์*, 2463: 127) ความตื่นตื้นเช่นนี้เผยให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระจุลจอมเกล้าฯ ประารถนาเป็นอย่างยิ่งที่จะให้ลูกชายที่ออกไปศึกษาในยุโรปรักษาความเป็นไทยและทัดทานความเป็นตะวันตกที่อาจทาบทับลงมาในกิริยามารยาทเอาไว้ เพราะการกราบเท้าคือการแสดงความเคารพสูงสุดแบบไทยต่อผู้เป็นพ่อ และเป็นหัวใจของความสัมพันธ์ทางสังคมแบบมีลำดับชั้นที่ยังคงถือปฏิบัติกันอยู่ในราชสำนัก แม้ว่าจะมีการประกาศยกเลิกอย่างเป็นทางการเพื่อสร้างภาพลักษณ์ความเป็นสมัยใหม่ให้แก่สยามและหันมาใช้วิธีการเคารพด้วยการโค้งคำนับแบบตะวันตกนานกว่าสองทศวรรษแล้วก็ตาม (ดู Jory, 2021: 40–66) ไม่ต้องสงสัยเลยว่าความปรารถนา

ของพระจุลจอมเกล้าฯ เช่นนี้ย่อมหมายถึงถึงลูกชายทั้งหมดที่กำลังศึกษาอยู่ในยุโรป

งานศึกษาประวัติศาสตร์นักเรียนนอกของอาทิตย์ เจียมรัตตัญญู (2558: 562) เสนอไว้แล้วอย่างน่าสนใจว่า นักเรียนนอกในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 คือกลุ่มทางสังคมที่อยู่ในภาวะกำกวมจากการเปลี่ยนผ่านในหลายมิติ ไม่ว่าจะเป็นมิติพื้นที่ มิติภูมิปัญญา มิติวัฒนธรรม และมิติวัย และภาวะกำกวมนี้จึงได้เปิดโอกาสให้แก่การกระทำที่อาจขัดต่อมาตรฐานต่างๆ กระทั่งนักเรียนนอกที่อยู่ท่ามกลางอันตรายจากการเปลี่ยนผ่านต่างๆ กลายเป็นบุคคลอันตรายเสียเองในที่สุด สำหรับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ความเป็นไปได้ที่จะสูญเสียศรัทธาในพุทธศาสนาและการสวมกิริยามารยาทที่เป็นตะวันตกนั้นไม่เป็นที่ประจักษ์แก่พระจุลจอมเกล้าฯ ในทางตรงกันข้าม พระองค์สามารถรักษาความเป็นไทยเอาไว้ด้วยการแสดงตัวเป็นผู้เกื้อกูลพุทธศาสนาในดินแดนที่ตนออกไปศึกษา ดังในคราวที่กลับมาเยือนสยามชั่วคราวเมื่อ พ.ศ. 2442 พระองค์ได้ขอแบ่งอัฐิธาตุของพระพุทธเจ้าที่เพิ่งค้นพบในอินเดียจากพระจุลจอมเกล้าฯ เพื่อมอบให้แก่พุทธศาสนิกชนในรัสเซีย หลังกลับสู่รัสเซียและทำการมอบอัฐิธาตุเรียบร้อยแล้ว เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เขียนจดหมายถึงพระจุลจอมเกล้าฯ และบรรยายผลการมอบอย่างละเอียด พร้อมทั้งย้ำว่า “พระราชกุศลซึ่งได้ทรงบำเพ็ญในครั้งนี้ไปอย่างใหญ่มาก” และว่าตนเอง “มีความยินดีเป็นอันมากที่ได้เป็นผู้จัดการสำเร็จตลอด” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 157) ขณะที่พระจุลจอมเกล้าฯ ไม่เพียงตอบจดหมายชื่นชมผู้เป็นลูกเท่านั้น หากยังแสดงความปลาบปลื้มด้วยการ “แต่งข้าหลวงราชกิจจากหนังสือเล็ก” เพื่อประกาศให้สาธารณชนรับทราบถึงการกุศลที่ลูกชายเป็นผู้ “อนุเคราะห์” ด้วย (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 162; พระราชทานพระสารีริกธาตุ, 118: 685–686)

ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ยังถูกทดสอบจากอันตรายชนิดอื่นของการข้ามชาติและวัฒนธรรมต่อไปอีก โดยเฉพาะเมื่อผู้เป็นลูกสุมเสี่ยงที่จะมีความรักข้ามชาติกับผู้หญิงต่างชาติซึ่งละเมิด

ต่อความคาดหวังของผู้เป็นพ่อและกฎเกณฑ์ของราชสำนัก ความสัมพันธ์ทางเพศข้ามชาติโดยเฉพาะกับชาวตะวันตกเช่นนี้ถูกพิจารณาว่าเป็นอันตรายอย่างยิ่งต่อระเบียบทางสังคมและการควบคุมประชากรของสยามมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 เป็นอย่างช้า ดังที่ราชสำนักของอยุธยาซึ่งในเวลานั้นเปิดสัมพันธ์กับชาติตะวันตกมากขึ้นและกลายเป็นเมืองท่านานาชาติได้สั่งห้ามราษฎร “ยกลูกสาวหลานสาวให้เปนเมียฝรั่ง” ซึ่ง “ถืออย่างมฤดาภิธิฐานอกพระ[พุทธ]ศาสนา” และอาจ “เปียดเบียนพระนครธานีขอบขันทเสมา” (ธีรวัด ฒ บ่อมเพชร, 2550: 244–245) และเมื่อถึงพุทธศตวรรษที่ 25 ความสัมพันธ์ทางเพศข้ามชาติยิ่งกลายเป็นปัญหาที่ทวีขึ้นอีก เนื่องจากการขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่ก่อให้เกิดการเดินทางข้ามถิ่นฐานขนานใหญ่และเปิดโอกาสให้ผู้คนต่างเชื้อชาติมีปฏิสัมพันธ์และสร้างความสัมพันธ์อันลึกซึ้งต่อกัน

แน่นอนว่าความสัมพันธ์ทางเพศข้ามชาติอาจเกิดขึ้นได้สองรูปแบบหนึ่งคือระหว่างชาวต่างชาติที่เข้ามาในสยามกับคนในบังคับสยาม และอีกหนึ่งคือระหว่างคนในบังคับสยามที่ข้ามถิ่นฐานไปยังต่างแดนกับชาวต่างชาติในที่นั้นสำหรับสยามซึ่งขณะนั้นตกอยู่ในสภาพกึ่งอาณานิคม ความสัมพันธ์แบบแรกเกี่ยวข้องกับปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต เนื่องจากก่อให้เกิดความคลุมเครือเกี่ยวกับสถานะทางกฎหมายของผู้ที่แต่งงานกับชาวต่างชาติที่ได้รับสิทธิดังกล่าว ตลอดจนลูกที่เกิดจากการแต่งงานนั้น (ดู ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2549: 81–86) ขณะที่ความสัมพันธ์แบบหลังคือปัญหาที่มักเกิดขึ้นโดยตรงกับนักเรียนที่ราชสำนักสยามส่งออกไปศึกษาในยุโรป กรณีอื้อฉาวที่สุดของปัญหานี้เกิดขึ้นในต้นทศวรรษ 2440 เมื่อลูกชายขุนนางคนสำคัญแต่งงานข้ามเชื้อชาติหลังออกไปศึกษาในอังกฤษโดยไม่ได้รับอนุญาตจากกษัตริย์ตามธรรมเนียมราชสำนัก ข้ารัยยังก่ออาชญากรรมรุนแรงด้วยการยิงกรยาชาวอังกฤษของตนบาดเจ็บสาหัส (ดู Loos, 2012) ราชสำนักที่วิตกต่อปัญหาการแต่งงานข้ามเชื้อชาติจึงออกคำสั่งให้ราชทูตในยุโรปสอดส่อง

และกวตขันนักเรียนหลวงที่ “มีความเสนหารักใคร่ติดพันชอบพอกแก้หญิง” ไม่ให้ “ถึงแก่กล่าวสู่ขอกันโดยไม่ได้ขอพระบรมราชานุญาต” และให้ลงโทษนักเรียนที่ฝ่าฝืนด้วยการตัดเงินค่าเล่าเรียนและส่งตัวกลับกรุงเทพฯ ในทันที (กระทรวงศึกษาธิการ, 2442)

ดังนั้นเมื่อได้รับรายงานว่าเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ “ชอบพอกับผู้หญิงละครคนหนึ่ง” ระหว่างที่ศึกษาอยู่ในรัสเซีย พระจุลจอมเกล้าฯ จึงมีจดหมายตักเตือนผู้เป็นลูกซึ่งอยู่ในวัยที่ “ไม่เป็นเด็กนักแล้ว” ให้ “ประพฤติรักษาตัวให้ดี” ด้วยความวิตกและกลัวว่าลูกชาย “จะเพลิดเพลิดถลำตัวเข้าไป” และสั่งห้ามอย่างเด็ดขาดว่า “การจะเป็นอย่างไรก็ตามแต่ จะเปนขอแต่อย่าให้ไปเอาฝรั่งเข้ามา” เพราะจะเป็นเหตุให้ “ฉิบหายล่มจมแลให้ความลำบากเปนอันมาก” พร้อมทั้งห้ามปรามและตัดพ้ออยู่ในที่ว่าหาก “หลวมตัวเข้าไป” จน “เกิดความขึ้น” ย่อม “นับว่า เปนอันเล็กแก้งฆ่าพ่อแม่ให้ตรอมใจตาย” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 224–226) ข้อความที่ท้วงท้วงไปด้วยอารมณ์และพระจุลจอมเกล้าฯ บรรจงเลือกมาบรรยายเพื่อให้ผู้เป็นลูกรับรู้ถึงความวิตกของตนเช่นนี้คงไม่ใช่เพียงการตะล่อมให้ผู้เป็นลูกประพฤติตัวอยู่ในร่องในรอยที่ผู้เป็นพ่อคาดหวังอย่างตรงไปตรงมาเท่านั้น ในทางตรงกันข้าม อารมณ์ที่ท้วงท้วงยังเผยให้เห็นอย่างชัดเจนว่าความคาดหวังและความผิดหวังที่พ่อมีต่อลูกชายนั้นกระทบร้าวลึกลงไปถึงชีวิตและจิตใจของพระจุลจอมเกล้าฯ มากเพียงไร การ “เอาฝรั่งเข้ามา” ที่พระองค์ห้ามเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ไว้อย่างเด็ดขาดจึงเป็นมากกว่าความรังเกียจเดียวฉันท์การแต่งงานข้ามเชื้อชาติที่เป็นข้อห้ามในครอบครัวชนชั้นนำ หากคือการทำลายความเป็นพ่อของพระจุลจอมเกล้าฯ ลงอย่างสิ้นเชิง และการ “ตรอมใจตาย” ที่พระองค์ตัดพ้อไว้ก็ไม่ได้หมายถึงการสิ้นสุดชีวิตทางกายลง แต่คือการพังทลายลงของตัวตนที่ประกอบขึ้นจากความเป็นพ่อซึ่งเป็นตัวตนด้านที่สำคัญที่สุดด้านหนึ่งของผู้ชาย

หลังจากได้รับจดหมายตกเดือน เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ มีจดหมายตอบกลับเพื่ออธิบาย “เรื่องกวนพระทัย” ผู้เป็นพ่อด้วยการยืนยันว่า “ความสนิทสนมกับนักแสดงหญิงคนหนึ่ง” ไม่ใช่ความสัมพันธ์ที่ “เกินเลยไปกว่าเพื่อนสนิท” ไม่เพียงเท่านั้น เพื่อให้ผู้เป็นพ่อเชื่อมั่นในถ้อยคำยืนยันของตนเอง พระองค์ยังออกตัวอย่างหนักแน่นในจดหมายว่าคำสั่งสอนและตกเดือนที่หวังดีของพระจุลจอมเกล้าฯ คือ “พระเดชพระคุณล้นเกล้าฯ” ซึ่งทำให้ตนเองรู้สึก “ดีใจ” ที่มีพ่อ “ใจดีและมีพระเมตตา” เสมอมา และขอให้ผู้เป็นพ่อ “สบายพระทัยแลเชื่อใจ” ว่าตนเองจะ “ไม่ทำอันใดที่ไม่ควรทำแลเสื่อมเสียชื่อเสียง” พร้อมทั้งตำหนิผู้ที่รายงานความประพฤติของตนเองให้พระจุลจอมเกล้าฯ ทราบว่า “ไม่ได้มีความประสงค์” และ “พยายามที่จะทำลายข้าพระพุทธเจ้า” และว่าการรายงานที่ปรักปรำตนเองนั้นเป็น “ความชั่วร้ายที่สุดในโลกนี้” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 231–232) สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ เมื่อได้รับคำตอบเช่นนี้ ไม่ว่าจะคลายสงสัยลงหรือไม่ก็ตาม จดหมายของพระองค์ที่มีไปถึงเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ได้เปลี่ยนท่าทีจากการตัดพ้อในจดหมายฉบับก่อนไปในทางตรงกันข้ามด้วยการชื่นชมที่ลูกชาย “ตั้งอยู่ในโอวาทของบิดา โดยความรักไม่แต่ความกลัว” และสัพทว่า “ยินดีมากถ้าเล็กมีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์จะร่วรักชาติได้ดีแล้ว” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 235–236) ความเป็นพ่อของพระจุลจอมเกล้าฯ ในที่นี้จึงเติมเต็มกลับขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งจากการที่ลูกชายแสดงท่าทียอมรับคำตกเดือนและสั่งสอนด้วยความเต็มใจและสำนึกถึง “พระเดชพระคุณ” และให้คำมั่นว่าจะประพฤติตัวให้อยู่ในความคาดหวังของผู้เป็นพ่อ หลังจากนั้น จดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ ก็ไม่ได้เอ่ยถึงปัญหานี้อีกต่อไปแต่อย่างใด ซึ่งในแง่หนึ่งคงเป็นไปเพื่อแสดงให้ผู้เป็นลูกประจักษ์ถึงความเชื่อใจที่ตนเองมอบให้นั่นเอง

ปัญหาที่ดูจะยุติลงแล้วนี้จะกลับเป็นปัญหาขึ้นอีกครั้งในหลายปีถัดมา เมื่อเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เริ่มต้นความสัมพันธ์ข้ามเชื้อชาติครั้งใหม่จนถึงขั้นแต่งงานกับผู้หญิงชาวรัสเซียนามคัทริน เดสนิตสกี (Catherine Desnitski)

ก่อนเดินทางกลับสยามอย่างถาวร ทั้งคู่ทำพิธีแต่งงานที่ตุรกีตามพิธีกรรมแบบคริสตศาสนา โดยที่ผู้เป็นเจ้าฟ้าตระหนักดีว่าการกระทำเช่นนี้ “เป็นเรื่องคอขาดบาดตาย” เพราะ “ไม่เคยมีมาก่อนที่เจ้านายไทย ซึ่งเป็นพระราชโอรสของกษัตริย์ที่เป็นพุทธศาสนิกชนชาติหนึ่งในโลก จะมาทำพิธีสมรสในโบสถ์คริสต์ศาสนา” (นริศรา จักรพงษ์ และไอลีน ฮันเตอร์, 2560: 69) จากนั้นทั้งคู่จึงมุ่งหน้าสู่สิงคโปร์ และจากสิงคโปร์ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ได้ล่องหน้าเข้าสู่กรุงเทพฯ โดยลำพังและรอคอยโอกาสอันเหมาะสมที่จะให้ภรรยาตามเข้ามา ทว่าไม่ทันไรก็เกิดข่าวลือแพร่สะพัดในกรุงเทพฯ ว่าเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ มีภรรยาพำนักอยู่ในสิงคโปร์ และล่องรู้ถึงพระจุลจอมเกล้าฯ ในที่สุด ความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ นับจากนี้จึงเป็นไปในทางที่เลวร้ายลงและเต็มไปด้วยความผิดหวังและหมดซึ่งความยินดีของผู้เป็นพ่อยิ่งกว่าในเวลาที่เคยตัดพ้อผู้เป็นลูกว่า “แกลึงฆ่าพ่อแม่ให้ตรอมใจตาย”

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นนี้ยังผลให้ความเป็นพ่อของพระจุลจอมเกล้าฯ และความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พังทลายลงเพียงไรนั้น จะเห็นได้จากถ้อยคำในจดหมายถึงลูกชายที่ผู้เป็นพ่อใช้บรรยาย “ใจคอ” ของตนเองและตำหนิผู้เป็นลูกด้วยความน้อยเนื้อต่ำใจดังนี้

ในอาการที่พ่อเป็นเช่นนั้น ไม่ใช่เป็นแต่เพราะความโกรธ เพราะเหตุว่า ความรักของพ่อไม่อยู่แก่ตัวประการใดเล็กย่อมทราบหมดแล้ว ธรรมดาร์ักย่อมปรารถนาแต่จะเห็นความเจริญของคนทีรัก เมื่อมาเห็นคนซึ่งเป็นที่รักตั้งอยู่ในฐานะที่น่าเก้อขาย ก็ย่อมนึกกระดากกระเคืองใจแทน แลย่อมมีความปรารถนาจะให้เป็นที่นิยมนับถือแลเป็นที่มั่นใจของคนทั้งปวง มาเห็นตกอยู่ในที่คนไม่นิยมยกหนักใจไปจนไม่วางใจ เพราะเห็นว่า เอาแต่ใจตน ไม่นึกถึงการที่มีผล เป็นคุณ ฤ เปนโทษ ปราศจากวิจารณ์ คือ ความพิจารณารอบคอบ ขันติ ความอดทน การข่มใจในทางปรารถนา ซึ่งไม่เปนประโยชน์ในทางที่จะตั้งตัวให้เจริญภายหน้า ลุอำนาจแก่ความปรารถนา ยอมตัวให้ตกไปเสียจากที่ตั้งอันดี (ถึงลูกชายเล็ก, 2560: 388)

ความเป็นพ่อและความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายที่เห็นได้จากข้อความนี้จึงไม่ได้พังทลายลงจากการประพจน์ผิดอย่างรุนแรงของผู้เป็นลูกที่นำมาซึ่งความโกรธซึ่งของผู้เป็นพ่อเท่านั้น ทว่าที่สำคัญกว่าคือเพราะผู้เป็นลูกไม่ไยดีต่อความรักและความปรารถนาดีของผู้เป็นพ่อที่หวังให้ลูกมีความเจริญและเป็นที่ยอมรับของผู้คน การแต่งงานข้ามเชื้อชาติไม่ใช่ปัญหาในตัวเองโดยลำพัง แต่เป็นเพียงเหตุตั้งต้นที่ผู้เป็นพ่อเห็นว่าจะทำลายอนาคตของผู้เป็นลูกลง โดยเฉพาะการทำให้ลูกซึ่งเป็นทั้ง “ข้าราชการคนหนึ่ง” และ “เจ้านายชั้นสูง” สูญสิ้นหนทางแห่งความเจริญและไม่เป็นที่ยอมรับของคนทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้ผู้เป็นพ่อยอม “ใจคอซึมไป” และตกอยู่ใน “ความเศร้าสลดใจ” และ “ความง่วงเหงาใจ” จน “ไม่รื่นเริงได้” (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 388–389)

การแต่งงานข้ามเชื้อชาติของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ดูจะส่งผลกระทบต่อจิตใจของพระจุลจอมเกล้าฯ ยิ่งขึ้นอีกหลังผู้เป็นลูกและภรรยาชาวรัสเซียให้กำเนิดลูกชายด้วยกันในเดือนมีนาคม พ.ศ. 2450 (ปฏิทินเก่า) เมื่อพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะกษัตริย์ตัดสินใจ “บอกเพนคำขาด” ไม่อนุญาตให้ลูกชายของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เป็น “เจ้า” ซึ่งอาจทำให้ตนเองตกที่นั่งกลายเป็นพ่อที่ไม่ดีในสายตาของลูก พระองค์จึงต้องเน้นย้ำว่าการตัดสินใจเช่นนี้ไม่ใช่เพราะ “ไม่มีความเมตตาปราณี” และขอให้ผู้เป็นลูก “คิดดู” ว่าคนทั่วไป “เหินเลวทรามเพียงไรเมื่อไปคบหาผู้หญิงฝรั่ง” ดังนั้นลูกที่เกิดมายุ่อม “ไม่มีแห่งใดนับว่าเพนเจ้า” หากยอมให้เป็นเจ้าก็อาจเป็นตัวอย่างให้เกิดเรื่องชั่วร้ายกับลูกชายคนอื่น ๆ อีก³ “ไปมีลูกกับใครๆ ในทิศานุทิศใดๆ ก็จะต้องยอมรับว่า เพนเจ้าไปหมด ซึ่งผิดจากประเพณีเมือง” นอกจากนี้ พระองค์ยังยืนยันอีกว่ากษัตริย์คือผู้ทรงอำนาจเด็ดขาดที่จะ “เลือกให้เพนเจ้า ถ้าไม่ให้เพน จะตั้งก็ได้ จะถอดก็ได้” และว่า “ลูกเจ้าลูกเธอที่เพนเจ้าเพราะเจ้าแผ่นดินยอมรับให้เพนเจ้าที่ไม่ยอมรับก็มีถมไปทั้งไทยทั้งฝรั่ง” พร้อมทั้งย้ำเตือนเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ว่า กฎเกณฑ์เกี่ยวกับ “ผู้รับราชสมบัติเมืองไทย” ถือว่าลูกชายกษัตริย์ทั้งเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า “มีท่าทางอาจที่จะเลือกตั้งเพนรัชทายาทต่อไปได้ทั้งนั้น”

หากไม่มีการสถาปนามกุฎราชกุมารเอาไว้ เพื่อให้ยอมรับว่าลูกที่เกิดมานั้นไม่ควรแก่การเป็นเจ้าและไม่อยู่ในข่ายที่จะได้รับราชสมบัติ (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 391)

ไม่ต้องสงสัยเลยว่าปัญหาที่เกิดขึ้นจะไม่นำไปสู่ความเหินห่างระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ หนังสืออัตชีวประวัติลูกชายของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ บอกเล่าถึงความสัมพันธ์ระหว่างปู่กับพ่อของตนเองในช่วงเวลานั้นว่าทั้งคู่ต่าง “คุมเชิง” กันอยู่ และ “ต่างฝ่ายต่างไม่อยากจะเป็นคนแรกที่จะดีกันในเรื่องนี้” (จุลจักรพงษ์, 2566: 32) หากคำบอกเล่านี้ใกล้เคียงกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นจริง การ “คุมเชิง” สำหรับพระจุลจอมเกล้าฯ ก็อาจเป็นท่าทีที่เลือกแสดงออกเพื่อภาคทัณฑ์ให้ผู้เป็นลูกสำนึกถึงความผิดที่ก่อขึ้น และสำหรับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ก็คือการปฏิเสธความผิดของตนเองนั่นเอง อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ย่อมเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงได้เสมอ โดยเฉพาะในช่วงเวลาที่ความรู้สึกนึกคิดที่กำกับความสัมพันธ์นั้นแปรเปลี่ยนไป ดังนั้นเมื่อพระจุลจอมเกล้าฯ คลายความไม่พอใจและ “ออกคิดถึง” ผู้เป็นลูก พระองค์จึงอนุญาตให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ “มากินข้าวด้วยวิกัลครั้ง” เพื่อให้ “เปนที่สบายใจดี” แม้ว่าจะ “มีเคื่องมีฉุนเปนครั้งคราว” ก็ตาม (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 394) ในแง่นี้ ความสัมพันธ์ที่มันตึงระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ จึงประกอบและปะปนไปด้วยความรู้สึกที่หลากหลายและสับสน แต่เมื่อความ “คิดถึง” กลับกลายเป็นตัวบ่งชี้สำคัญที่ชี้ว่าความรู้สึกของผู้เป็นพ่อ ความสัมพันธ์ที่เคยตึงเครียดจึงผ่อนคลายไปในทางที่ดีขึ้น พระจุลจอมเกล้าฯ เริ่มวางท่าที “คุมเชิง” ลงด้วยการเปิดโอกาสให้ลูกชายของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ได้ “เฝ้าหลายครั้ง” แม้จะยังไม่ยอมรับให้เป็น “หลานอย่างเปิดเผย” ก็ตาม (จุลจักรพงษ์, 2566: 35)

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกซึ่งเป็นความสัมพันธ์สองทาง การปรับความสัมพันธ์ที่มีปัญหาให้ดีขึ้นย่อมไม่อาจมาจากผู้เป็นพ่อแต่ฝ่ายเดียว ทว่าต้องมาจากผู้เป็นลูกอีกฝ่ายหนึ่งด้วย อย่างไรก็ตาม ด้วยความสัมพันธ์แบบ

ครอบครัวที่พ่อเป็นใหญ่และลูกเป็นรอง ขณะที่พระจุลจอมเกล้าฯ แสดงท่าที คลายความไม่พอใจลงซึ่งหมายถึงการให้อภัยแก่ผู้เป็นลูกอยู่ในที่ ลูกยอม ไม่อาจแสดงท่าทีในลักษณะเดียวกันได้ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ แสดงเจตจำนงต่อ ผู้เป็นพ่อว่าตนประสงค์ที่จะอุปสมบทเป็นภิกษุในพุทธศาสนาหลังจากทำ ราชการเป็นหลักเป็นฐานแล้ว พร้อมทั้งเน้นย้ำว่า “เสียใจมาก” ที่ยังไม่ได้ อุปสมบท เนื่องจากยังไม่อาจหาผู้ทำหน้าที่ในตำแหน่งนายพลทหารบกแทน ตนเองได้ (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 395–396) หากการอุปสมบทซึ่งเป็นประเพณี ที่ผู้ชายในฐานะลูกมักถือปฏิบัติมีความหมายเท่ากับการแสดงความกตัญญู ต่อบุพการีแล้ว การแสดงเจตจำนงของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ และการให้เหตุผลที่ ยังไม่ได้อุปสมบทย่อมไม่ใช่इनนอกจากการทำให้ผู้เป็นพ่อประจักษ์ว่าตน ยังคงสำนึกถึงบุญคุณอยู่เสมอ นอกจากนี้ พระองค์ยังเปรยให้ผู้เป็นพ่อ ทราบถึงความคับข้องใจที่ถูกเยาะเย้ยจากผู้คนว่าไม่ได้ตั้งใจจะอุปสมบทจริง เนื่องจากผู้คนเหล่านั้นเห็นว่าตนเอง “โศกเศร้า” ซึ่งหมายถึงการประพัตติตัว เป็นตะวันตกจนสิ้นเกินและปฏิเสธความเป็นไทย (*ถึงลูกชายเล็ก*, 2560: 396) ไม่ต้องสงสัยเลยว่าการแต่งงานข้ามเชื้อชาติจะเป็นปมเชื่องทางความรู้สึกที่ ทำให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ อึดอัดต่อการถูกเยาะเย้ยมากเพียงไร ดังนั้นการแสดง เจตจำนงที่จะอุปสมบทจึงอาจเป็นการบอกโดยนัยแก่ผู้เป็นพ่อว่าการแต่งงาน ข้ามเชื้อชาติมิได้ทำให้ตนเองสวามความเป็นตะวันตกเอาไว้จนสิ้นเกิน พร้อมทั้ง แสดงให้ประจักษ์ถึงความกตัญญูซึ่งเป็นคุณค่าสำคัญที่ผู้เป็นลูกต้องเกาะกุม เพื่อให้ดำรงตัวอยู่ในปัทมสถานของความเป็นลูกชายที่ดีและเพื่อถ้อยโทษที่ ตนเองได้สร้างความผิดหวังอย่างรุนแรงให้แก่ผู้เป็นพ่อ

อย่างไรก็ดี ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายที่ดูจะมีทิศทางที่ดี ขึ้นนี้ต้องปิดฉากลงช่วงวันจันทร์เมื่อพระจุลจอมเกล้าฯ เสียชีวิตใน พ.ศ. 2453 ทว่าความตายก็ได้เผยให้เห็นว่าพ่อมีความสำคัญต่อชีวิตและจิตใจของลูกมาก เพียงไร ในจดหมายที่คหรีนเขียนถึงพี่ชายของเธอได้บรรยายถึงความรู้สึก ของเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ในยามที่สูญเสียผู้เป็นพ่อไว้ว่า “เล็กดูจะเสียใจมาก ร้องไห้

เหมือนกับเด็กๆ เพราะเคารพรักบูชาพระราชบิดามาก” และเธอเองต้อง “พยายามอย่างดีที่สุดที่จะช่วยให้เล็กรู้สึกดีขึ้น” (นริศรา จักรพงษ์ และไอลิน ฮันเตอร์, 2560: 98) หากคำบรรยายนี้ไม่เกินจริงไปนัก การสูญเสียผู้เป็นพ่อได้ส่งผลทางอารมณ์อย่างลึกซึ้งและทำให้ผู้เป็นลูกต้องสูญเสียตัวตนบางด้านไปในชั่วขณะของความโศกเศร้า โดยเฉพาะความเป็นผู้ใหญ่และความเป็นชาย ดังที่เห็นได้จากคำบรรยายในจดหมายของคัทรินซึ่งแฉ้มให้เห็นว่าสามีของเธอไม่อาจประคับประคองท่วงทีของความเป็นผู้ใหญ่เอาไว้ได้และร้องให้ออกมาราวกับเป็น “เด็ก” ในยามสูญเสีย และไม่อาจควบคุมตนเองไม่ให้แสดงความเสียใจออกมาซึ่งเป็นหนึ่งในคุณสมบัติสำคัญของความเป็นชาย

บทสรุป

บทความนี้ได้อภิปรายประวัติศาสตร์ครอบครัวจากความสัมพันธ์ทางเพศสภาพแบบพ่อ-ลูกชายในครอบครัวชนชั้นนำในครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 25 โดยศึกษาจากความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ แม้ว่าความสัมพันธ์ของทั้งคู่จะไม่ใช่ประเด็นใหม่ที่ไม่เคยได้รับความสนใจมาก่อน แต่งานเขียนประวัติศาสตร์ก่อนหน้านี้มุ่งให้ภาพด้วยการสรรเสริญพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะกษัตริย์และพ่อผู้เล็งเห็นการณ์ไกลและให้การศึกษาสมัยใหม่แก่ลูกๆ เพื่อประโยชน์ของประเทศที่กำลังเผชิญภัยพิบัติจากการล่าอาณานิคม รายละเอียดของความสัมพันธ์ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะพ่อกับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ในฐานะลูกชายจึงไม่เคยมีความหมายมากไปกว่าการเป็นสีสนของประวัติศาสตร์ราชสำนักสมัยพระจุลจอมเกล้าฯ บทความนี้มุ่งพิจารณาสิ่งที่เคยเป็นเพียงสีสนเสียใหม่ด้วยแนวทางการศึกษาประวัติศาสตร์ครอบครัว โดยให้ความสนใจลึกไปในรายละเอียดต่างๆ ของความสัมพันธ์ทางเพศสภาพระหว่างสมาชิกในหน่วยความสัมพันธ์พื้นฐานอย่างครอบครัว และมุ่งหมายที่จะขยายประเด็นการศึกษาประวัติศาสตร์ครอบครัวที่เดิมมักจำกัดขอบเขตอยู่ที่เรื่องเกี่ยวกับผู้หญิงและความสัมพันธ์

ทางเพศสภาพแบบสามี-ภรรยาให้ออกไปสู่ประเด็นอื่นอย่างความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายซึ่งยังไม่สู้เป็นที่สนใจมากนักในหมู่นักประวัติศาสตร์ไทยด้วย

ประเด็นสำคัญที่บทความนี้มุ่งพิจารณาคือประสบการณ์ความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายในครอบครัวชนชั้นนำที่สังเกตได้จากหลักฐานประเภทจดหมายครอบครัวในกรณีพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ กรณีศึกษานี้ฉายภาพให้เราเห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างพ่อผู้เป็นกษัตริย์กับลูกชายผู้เป็นเจ้าฟ้าถูกหล่อหลอมและประกอบขึ้นจากเงื่อนไขนานัปการที่ทำให้ความสัมพันธ์ซับซ้อนต่างไปจากประสบการณ์ในครอบครัวชนชั้นอื่น ๆ แรกสุดคือธรรมเนียมราชสำนักที่เน้นลำดับชั้นทางสังคมของสมาชิกราชวงศ์และให้ความสำคัญแก่ลูกชายกษัตริย์ที่เป็นมีชาติกำเนิดเป็นเจ้าฟ้าเป็นพิเศษกว่าลูกที่มีชาติกำเนิดระดับรองลงไป และที่ยิ่งไปกว่านั้นคือสถานการณ์ใหม่ที่ครอบครัวชนชั้นนำในเวลานั้นต้องประสบอันเนื่องมาจากการก่อรูปขึ้นของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่อาศัยสมาชิกราชวงศ์เป็นกำลังสำคัญ การขยายอิทธิพลของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่มาพร้อมกับวาทกรรมครอบครัวผัวเดียวเมียเดียว และการแสวงหาสถานะของประเทศท่ามกลางระเบียบโลกอย่างใหม่ ทั้งหมดนี้ยังผลให้ลักษณะความสัมพันธ์ในครอบครัวชนชั้นนำโดยเฉพาะพ่อกับลูกชายเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะในห้วงเวลาที่ผู้เป็นพ่อส่งลูกชายออกไปศึกษาวิทยาการสมัยใหม่ในยุโรป

การออกไปศึกษาในยุโรปของลูกทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายกลับกลายเป็นความสัมพันธ์ทางไกล จดหมายติดต่อระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ เผยให้เห็นว่าผู้เป็นพ่อพยายามอย่างยิ่งที่จะแสดงบทบาทให้สมบูรณ์ตามปทัสถานของความเป็นพ่อที่ดีที่ตนเองคาดหวังในทางต่างๆ ด้วยการแสดงความคิดถึงการให้การศึกษาการให้คำแนะนำและการดูแลครอบครัว ทว่าการออกไปศึกษาในยุโรปของลูกชายย่อมไม่อาจหลีกเลี่ยงไปจากอันตรายของการข้ามชาติและวัฒนธรรมซึ่งล่อแหลมต่อความเป็นไทยและไม่อาจเป็นที่ยอมรับได้ในครอบครัวชนชั้นนำเวลานั้น โดยเฉพาะ

การมีความรักและการแต่งงานข้ามเชื้อชาติ ดังนั้นเมื่อเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ไม่อาจทัดทานอันตรายชนิดนี้ตามที่ผู้เป็นพ่อคาดหวังเอาไว้ได้ ผลที่ตามมาจึงไม่ใช่เพียงสายสัมพันธ์ระหว่างพ่อกับลูกชายที่เลวร้ายลงเท่านั้น หากคือการทำลายความเป็นพ่อซึ่งเป็นตัวตนด้านที่สำคัญที่สุดด้านหนึ่งของพระจุลจอมเกล้าฯ ในฐานะผู้ชายคนหนึ่งลงอย่างสิ้นเชิงด้วย ดังที่เห็นได้จากข้อความในจดหมายที่พระองค์คัดเตือนและห้ามปรามไม่ให้เจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ถลำตัวไปมีความสัมพันธ์ข้ามเชื้อชาติกับผู้หญิงตะวันตก เพราะการกระทำเช่นนั้นจะไม่เพียงเป็นเหตุให้ลูกต้อง “ฉิบหายล่มจม” และ “ลำบากпенอนมาก” เท่านั้น แต่เหนืออื่นใดคือเป็นการ “แก่งแย่งพ่อแม่ให้ตรอมใจตาย” อีกด้วย

เชิงอรรถ

- ¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “ประวัติศาสตร์เพศสภาพของความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พ.ศ. 2439-2453” ที่กำลังดำเนินการอยู่ โดยใช้ทุนวิจัยส่วนตัว อนึ่ง ผมขอขอบคุณ ดร.พนรัตน์ อานามวัฒน์ สำหรับข้อเสนอแนะที่เป็นประโยชน์ยิ่งต่อการปรับปรุงบทความนี้ ผศ. ดร.ตามไท ดิลกวิทยรัตน์ สำหรับบทสนทนาระหว่างการเขียนบทความ รวมถึงผู้ทรงคุณวุฒิที่พิจารณาบทความนี้
- ² นอกจากเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ พระจุลจอมเกล้าฯ ยังมีจดหมายติดต่อกับลูกชายคนอื่นอีก เท่าที่มีการตีพิมพ์เผยแพร่แล้ว ได้แก่ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ และสี่พระองค์เจ้าซึ่งเป็นลูกชายรุ่นแรกที่พระจุลจอมเกล้าฯ ส่งไปศึกษาในยุโรป อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี เฉพาะจดหมายจากพระจุลจอมเกล้าฯ เท่านั้นที่ได้รับการตีพิมพ์ ขณะที่จดหมายจากฝ่ายลูกไม่ได้รับการตีพิมพ์รวมไว้ (ดู *พระบรมราโชวาท*, 2466: 1-19; *ชุมนุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5*, 2493: 1-23; *พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, 2493: 11-96; *งานพระราชทานเพลิงศพหม่อมราชวงศ์วัฒนาธร จิระประวัติ*, 2541: 75-90) เราจึงไม่อาจสังเกตความสัมพันธ์แบบพ่อ-ลูกชายระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับลูกคนอื่นได้มากเท่ากับกรณีเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ที่ปรากฏจดหมายจากทั้งพ่อและลูกชาย ทั้งนี้ ต้นฉบับของชุดจดหมาย

ระหว่างพระจุลจอมเกล้าฯ กับเจ้าฟ้าจักรพงษ์ฯ ได้รับการแปลงเป็นดิจิทัล (digitized) และเคยเผยแพร่ในเว็บไซต์หอสมุดแห่งชาติอังกฤษ (British Library) แต่เนื่องจากการถูกโจมตีทางไซเบอร์ (cyber-attack) ในเดือนตุลาคม พ.ศ. 2566 ทรัพยากรออนไลน์บางส่วนซึ่งรวมถึงจดหมายชุดนี้จึงไม่สามารถให้บริการได้ตามปกติในปัจจุบัน บทความนี้จึงอาศัยข้อมูลข้อความจากต้นฉบับลายมือเป็นตัวพิมพ์โดยสำนักพิมพ์รีเวอร์บู๊คส์ซึ่งตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2560 แทน

- ³ ใน พ.ศ. 2457 ราชสำนักสยามและกระทรวงการต่างประเทศได้ออกประกาศอย่างเป็นทางการห้ามสมาชิกราชวงศ์ ข้าราชการ และนักเรียนในต่างประเทศ แต่งงานกับชาวต่างชาติก่อนได้รับอนุญาตจากกษัตริย์ (กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6, 2457) และทำที่เดียวฉันทการแต่งงานข้ามเชื้อชาติเช่นนี้จะนำไปสู่การตรากฎมนเทียรบาลให้ยกเว้น “เจ้านายผู้เป็นเชื้อพระบรมราชวงศ์” ที่ “มีพระชายาเป็นนางต่างด้าว” จากลำดับการสืบราชสันตติวงศ์ในท้ายที่สุด (กฎมนเทียรบาลว่าด้วยการสืบราชสันตติวงศ์, 2467: 207–208)

บรรณานุกรม

- กัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์, สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์อัครราชกุมารี, พระนามพระราชโอรส พระราชธิดา และพระราชนัดดา (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: บรรณกิจ 1991, 2548.
- กฎหมายเทียบรางวัลด้วยการสืบราชสันตติวงศ์. (2467). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 41, หน้า 195-213.
- กฎหมายข้อบังคับสำหรับนักเรียนสยามที่เรียนวิชาอยู่ณประเทศยุโรป. (108). ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 6 แผ่นที่ 44, หน้า 379-382.
- กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 1. (2505). พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- กระทรวงศึกษาธิการ. (2442, 29 ส.ค.-4 พ.ย.). ศธ.21/16. มีพระบรมราชโองการห้ามนักเรียนทุนหลวงในประเทศยุโรปรักใคร่กับผู้หญิง. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กรุงเทพฯ.
- กรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 6. (2457, 2 พ.ค.-3 ก.ค.). ร.6 บ 1.6/7. ห้ามไม่ให้พระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งเสด็จอยู่ในเมืองต่างประเทศ แต่งงานกับชาวต่างประเทศ. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, กรุงเทพฯ.
- งานพระราชทานเพลิงศพหม่อมราชวงศ์วัฒนาธร จิรประวัติ ต.อ.จ. ณ เมรุใต้วัดเทพศิรินทราวาส. (2541). ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- จุลจักรพงษ์, พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้า. (2566). เกิดวังปารุสก์ สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์และสมัยประชาธิปไตย (พิมพ์ครั้งที่ 19). กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2468). ระยะทางเที่ยวขวากว่าสองเดือน. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- จิรวัดน์ อุตตมะกุล. (2546). พระภรรยาเจ้าและสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอในรัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: มติชน.
- โจรี, แพทริค. (2563). ทฤษฎีชาติรัฐโพธิสัตว์: เวลสันดรชาดกในประวัติศาสตร์ไทย [Thailand's Theory of Monarchy: The Vessantara Jātaka

and the Idea of the Perfect Man] (จิตฐิตา ชิมเจริญ, แปล).

กรุงเทพฯ: อิลลูมินันซ์ เอดิชันส์.

ฉลอง สุนทราวาณิชย์. (2516). *รัสเซีย-ไทยสมัยรัชกาลที่ 5-6*. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.

_____. (2544). การเมืองเบื้องหลังการเสด็จประพาสยุโรป. ใน กาญจนี ละอองศรี และธเนศ อาภรณ์สุวรรณ (บ.ก.), *ลี้มโคตรเง่าก็เผาแผ่นดิน (รวมบทความเนื่องในวาระครบรอบ 60 ปีชาญวิทย เกษตรศิริ)* (น. 227-264). กรุงเทพฯ: มติชน.

ชุมนุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 ภาคปกิณณกะ ภาค 1. (2493). ม.ป.ท.: ม.ป.พ.

ณัฐพงษ์ สกุลเลียว. (2564). จากความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์สู่ความสัมพันธ์เชิงมิตรภาพ: อารมณ์ความรู้สึกและชีวิตครอบครัวของชนชั้นกลางไทย ในทศวรรษ 2500-2530. *มนุษยศาสตร์สาร*, 22(เพิ่มเติม), 95-111.

_____. (2567). ชีวิตครอบครัวของกระฎุมพีข้าราชการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม. *วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร*, 20(2), 91-117.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2498). *ชุมนุมพระนิพนธ์ (บางเรื่อง)*. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.

ดาร์รัตน์ เมตตาริกานนท์. (2549). การแต่งงานข้ามวัฒนธรรม: ไทยกับ “ฝรั่ง” ในประวัติศาสตร์สังคมสยาม. *ศิลปวัฒนธรรม*, 27(5), 79-92.

ถึงลูกชายเล็ก: พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 และลายพระหัตถ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ. (2560). กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊กส์.

ทวีศักดิ์ เผือกสม. (2550). *เชื้อโรค ร่างกาย และรัฐเวชกรรม: ประวัติศาสตร์การแพทย์สมัยใหม่ในสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ธงชัย วินิจจะกุล. (2544). ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม จากยุค
อาณานิคมอำพราง สู่ราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของ
กรรมภูมิไทยในปัจจุบัน. *ศิลปวัฒนธรรม*, 23(1), 56–65.
- _____. (2546). ภาวะอย่างไรหนอที่เรียกว่าศิริโล่ห์ เมื่อชนชั้นนำสยาม
สมัยรัชกาลที่ 5 แสวงหาสถานะของตนเอง ผ่านการเดินทางและ
พิพิธภัณฑสถานทั้งในและนอกประเทศ. *รัฐศาสตร์สาร*, 24(2), 1–66.
- ธีรวัต ฅ ป้อมเพชร. (2550). ออสุต: ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรี
ในสังคมอยุธยา กับพ่อค้าชาวต่างชาติ. ใน สุวดี เจริญพงศ์ และปิยนดา
บุญนาคน (บ.ก.), *สตรีแถวหน้าในประวัติศาสตร์เอเชีย* (น. 239–266).
กรุงเทพฯ: บ้านพิทักษ์อักษร.
- นริศรา จักรพงษ์, หม่อมราชวงศ์ และไอลีน ฮันเตอร์. (2560). *แคทยาและ
เจ้าฟ้าสยาม* [Katya and the Prince of Siam] (พันขวัญ ทิพม่อม,
แปล; พิมพ์ครั้งที่ 5). กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.
- พรศิริ บุรณเขตต์. (2552). นางใน: สถานภาพ พฤติกรรม และสัญลักษณ์ใน
วิถีชีวิตของสตรีฝ่ายในสมัย ร.5. กรุงเทพฯ: ฐานบุ๊คส์.
- พาชื่น สมคำนึ่ง. (2520). ความสำคัญของการศึกษาของพระราชโอรสใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการปรับปรุงบ้านเมือง
ตามแบบตะวันตก (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). กรุงเทพฯ:
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระบรมราชโองการพระราชทานพระราชโอรสในรัชกาลที่ 5. (2466). พระนคร:
โรงพิมพ์ไทย.
- พระราชทานพระสารีริกธาตุแก่พุทธศาสนิกชนประเทศรัสเซีย. (118).
ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 16 แผ่นที่ 49, หน้า 685–686.
- พระราชพิธีมงคลการโสกันต์สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ. (113). *ราชกิจจานุเบกษา*.
เล่ม 11 แผ่นที่ 50, หน้า 455–460.

พระราชหัตถเลขาและหนังสือกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาพระเสด็จ
สุเรนทราธิบดีแต่ยังมีบรรดาศักดิ์เป็นพระมนตรียพจนกิจและพระยา
วิสุทธสุริยศักดิ์ ร.ศ. 113–118. (2504). พระนคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด
ศิวัพร.

พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลายพระหัตถ์
สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี. (2493).
พระนคร: โรงพิมพ์ไทยเชชม.

พระราชหัตถ์เลขาส่วนพระองค์สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานแด่สมเด็จพระศรีพัชรินทรา
บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดิน
ต่างพระองค์เมื่อเสด็จพระราชดำเนินประพาศยุโรป พ.ศ. 2440.
(2463). พระนคร?: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4. (2547). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย
ร่วมกับมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ประกาศการรับพระสุพรรณบัตรเฉลิมพระนาม. (110). ราชกิจจานุเบกษา.
เล่ม 8 แผ่นที่ 43, หน้า 390–391.

ประกาศออกพระนามพระชนนีแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช. (114).
ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 12 แผ่นที่ 24, หน้า 211–212.

มหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระปรมินทร.
(2501). ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม. พระนคร: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย.

รายงานการประชุมเสนาบดีสภารัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ภาคที่ 1 เรื่อง สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน. (2545). กรุงเทพฯ:
สำนักงานเลขาธิการนายกรัฐมนตรี.

ลูส, ทามารา. (2565). ปลาย่างกระดูกสันหลังแขวนคอ: ชีวิตและการลี้ภัย
ในยุคสมบูรณาญาสิทธิของพระองค์เจ้าปลาย่าง [Bones Around

- My Neck: The Life and Exile of a Prince Provocateur] (ไอดา อรุณวงศ์, แปล). นนทบุรี: อ่าน.
- เวลส์, เอช. จี. คอริช. (2562). *พระราชพิธีแห่งกรุงสยามตั้งแต่โบราณกาล ถึง พ.ศ. 2475* [Siamese State Ceremonies: Their History and Function] (สุทธิศักดิ์ ปาลโพธิ์, แปล). กรุงเทพฯ: ริเวอร์ บุ๊คส์.
- สมิทธิ์ ถนอมศาสนะ. (2558). *การเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชนชั้นกลางไทยกับ “เรื่องอ่านเล่น” ไทยสมัยใหม่ ทศวรรษ 2460-ทศวรรษ 2480* (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สายชล สัตยานุรักษ์. (2564). ชีวิตและครอบครัวของผู้หญิงชนชั้นกลางไทยกับ “ความทุกข์ทนทางอารมณ์ความรู้สึก” และการก่อตัวของระบอบอารมณ์ความรู้สึกใหม่. *มนุษยศาสตร์สาร*, 22(3), 188–212.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. (2565). *การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของชนชั้นผู้นำไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 ถึงพุทธศักราช 2475* (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ: สมมติ.
- อาทิตย์ เจียมรัตตัญญู. (2558). “นักเรียนฟิลิปปินส์” ในทัศนะวิจารณ์ของชนชั้นนำไทยต่อนักเรียนนอกก่อนสงครามมหาเอเชียบูรพา. *ชุมทางอินโดจีน: เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ปริทัศน์*, 4(7): 559–574.
- _____. (2560). จาก “โซัด” สู่ “สะวิง”: อัสตงคตินิยมกับการเมืองของการแปลทางวัฒนธรรมในประวัติศาสตร์ไทยสมัยใหม่. *รัฐศาสตร์สาร* 38(2), 73–130.
- อาวุธ ชีระเอก. (2560). *ภาษาเจ้า ภาษานาย การเมืองเบื้องหลังการศึกษาภาษาอังกฤษ สมัยรัชกาลที่ 5*. กรุงเทพฯ: มติชน.
- Barmé, S. (2006). *Woman, Man, Bangkok: Love, Sex, and Popular Culture in Thailand*. Chiang Mai: Silkworm Books.

- Dobson, M. (2009). Letter. In M. Dobson & B. Ziemann (Eds.), *Reading Primary Sources: The Interpretation of Texts from Nineteenth and Twentieth Century History* (pp. 53–73). London & New York: Routledge.
- Israngura Na Ayudhya, T. (2014). *Men in the Family: Constructions and Performance of Masculinity in England, c.1700–1820* (Doctoral thesis). London: Queen Mary University of London.
- Jory, P. (2021). *A History of Manners and Civility in Thailand*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Koizumi, J. (2000). From a Water Buffalo to a Human Being: Women and the Family in Siamese History. In B. W. Andaya (Ed.), *Other Pasts: Women, Gender and History in Early Modern Southeast Asia* (pp. 254–268). Honolulu, HI: Center for Southeast Asian Studies, University of Hawai‘i at Mānoa, 2000.
- Loos, T. (2005). Sex in the Inner City: The Fidelity between Sex and Politics in Siam. *The Journal of Asian Studies*, 64(4), 881–990.
- _____. (2006). *Subject Siam: Family, Law, and Colonial Modernity in Thailand*. Chiang Mai: Silkworm Books.
- _____. (2012). Besmirched with Blood: An Emotional History of Transnational Romance in Colonial Singapore. *Rethinking History*, 16(2), 199–220.
- Suwannakij, S., & Ivarsson, S. (2020). Inscribing Siam: The State of Documentary and Spatial Practices.” *Modern Asian Studies*, 54(5), 1596–1630.

- Tanaprasitpatana, S. (1989). *Thai Society's Expectations of Women 1851–1935* (Doctoral thesis). Sydney: University of Sydney.
- Tosh, J. (2011). The History of Masculinity: An Outdated Concept? In J. H. Arnold & S. Brady (Eds.), *What is Masculinity? Historical Dynamics from Antiquity to the Contemporary world* (pp. 17–34). Basingstoke: Palgrave Macmillan.

